

૧૭૦૩

પુસ્તકમાળાનો સંગ્રહ.

વડોદરા સ્વદેશહિતવર્ધક મંડળી તરફથી

પ્રગટ થયેલા

પેટલા અંક બાર.

છપાવનાર

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ.

નડીયાદ.

સત્યસાગર પ્રેસમાં છાપ્યો.

સંવત ૧૯૩૮—સને ૧૮૮૨

કિંમત રૂ-૪-૦

પ્રસ્તાવના.

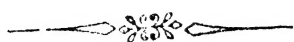
વિદ્યા તથા નીતિના પુસ્તકોની યુજરાતી ભાષામાં ઘણી ખોટ છે એ ખોટ પુરી પાડવાનું કામ વડોદરા સ્વદેશહિત વર્ધક મંડળીએ હાથમાં લીધું છે. આજ સુધીમાં એ મંડળી તરફથી ખાર અંક બહાર પડી ચુકેલા છે એ ખાર અંકોની જુદી જુદી હજારો પ્રતો ખપી ગઈ તે ઉપરથી એ નાના નાના પુસ્તકોની ખરી કોમત જણાઈ આવે છે.

વડોદરા સ્વદેશહિત વર્ધક મંડળીના મંત્રી સાહેબો તરફથી એ પુસ્તકોને લગતું કેટલુંક કામ મારે હાથે થતું હતું તે ઉપરથી ઘણા જણ મારી મારફત જુદા જુદા અંકો મગાવતા હતા પરંતુ ઘણીવાર કેટલાક અંકો જથાખંધ ખપી જવાથી મોકલવાનું ખની આવતું નહીં અને ઘણી માગણી ઉભી રહેતી. આમ થવાથી મારા મનમાં એમ આવ્યું કે જેટલા અંક છપાઈ ચૂક્યા છે તેટલાનો એક સંગ્રહ છપાય તો ઠીક. તે ઉપરથી મેં પ્રથમ ખાર અંકનો સંગ્રહ કરી આ પુસ્તક છપાવ્યું છે.

હવે પછી પ્રસિદ્ધ થતા અંકોનું ખીલું પુસ્તક તૈયાર થાય છે. ઘણુંકરીને દરેક પુસ્તકમાં ખાર ખાર અંક દાખલ કરી પુસ્તક માળાના ૧૦૮ મણકાનાં નવ પુસ્તક બનાવવાનો વિચાર છે.

પ્રુ. ગા.

પુસ્તક માળા.

વડોદરા સ્વદેશલિપિવર્ધક મંડળી તરફથી.

અંક ૧ લો.

પ્રિય વાંચનાર, મારો જન્મ ટ્રાજી શા કારણથી આપ્યો તે જરા કહી લઉં. વડોદરામાં એક સ્વદેશ લિપિવર્ધક નામે મંડળી યદ્ય છે, તેનો વિચાર એવો છે, કે સરનામાં સરનાં લખુ પુરડો સાદો ભાષામાં પ્રગટ કરવાથી તેનો લાભ ધણીને મળી શકે. છાપવા છાપાવવાનું ક્ષિપ્રતે ખરચ કરીને ખરચ વેટલીજી પુસ્તકની કીમત રાખવી. કંઈ પણ ખોટા પાત્રી, પણ નફો મેળવવાની આશા રાખવી નહીં. આ કારણથી મારાં વેટું સોંપું સફર પુસ્તક તમને ખીનું કયું મળશે? સાધારણ ભણેલાં સ્ત્રી પુરુષો પણ મને વાંચીને સમજી શકશે. હું નકામું ટાંકેલું નહીં કરું. તમને સુખોદ દેવા અને ઉપયોગી જ્ઞાન આપવા મેં અવનાર લીધો છે. જેમ માળાનો દરેક મણકો તમે ધ્યાન દઈને ફેરવોજો તેમ મને પણ ધ્યાનથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ફેરવશે તો તમારું કંટાળાળું થવા વગર રહેશે નહીં. હું છેક નાનો છું, પણ માળામાંના પેરેણો મગૂંજો છું. મને ખચકતા અગાઉ ખૂબ વિચાર કરજો. મારી સંવા તમને ફળ આપ્યા વિના રહેશે નહીં. ખીજા મણકો મારા જેવા કે યોગ મોટા કદના નિકળશે. મને વાંચજો વંચાવજો અને જેમ અને તેમ મારો વધારે પ્રસાર કરજો. કોઈ ખીનું મને છાપાવશે તોએ મને જન્મ આપનાર નાણુશ યનાર નથી. છેવટ તમને આશિર્વાદ દઉં છું, અને મારી વેટલ શરૂ કરું છું.

કરકસર.*

આપણે હિંદુ લોકો સાદાઈને માટે અચલથી પ્રખ્યાત છીએ. મુસલમાન જેવા આપણે ઉઘાડે નથી, અને સાદેખ લોક વેટલા ખરચાળ નથી. દેશની હવાને લીધે તથા આપણી રીતભાત પ્રમાણે આપણે થોડાં ને સસ્તા કપડાં લતાંગી ખસ થાય છે. આપણે માંસ મદીરા જેવી કીમતી ચીજોનો ખપ પડતો નથી. ખાવામાં સાદું અનાજ અને પીવામાં મંદિતનું પાણી આપણને ખસ છે. એથી આપણું પુરું થાય છે, એથી આપણું શરીર આરોગ્ય રહે છે, અને એથી આપણે સુખમાં રહી શકીએ

* લખનાર હરગોવિંદલાલ દવારકાદાસ કાંટાવાળા.

છીએ. ખરચ થોડું લાગે અને સુખમાં નિભાવ થાય એવા રસ્તા આપ-
ણ વડીલોએ ખોળી કાઢ્યા છે.

એમ છતાં હમાણાં હમાણાં આપણું દુઃખમાં પડતા જઈએ છીએ. સાદો ખોરાક અને સાદાં કપડાં પણ જોઈએ તેટલાં લોકને મળતાં નથી. ગરીબ લોકો જ્યાંને ત્યાં ભુખે ટળવળતા અને ભીખ માગતા આપણું જોઈએ છીએ. સાધારણ લોકોની અને શ્રીમંતોની હાલત પણ માઠી થતી ચાલી છે. દહાડે દહાડે રોજગાર ઘટવાથી લોકનો કમાઈ ઓછો થઈ છે. વરસાદ જોઈતો વરસતો નથી, ને જમીનનો કમ ઓછો થયો છે, તેથી અનાજ ખરાબર પાકતું નથી. દરિદ્રતા વધવાનાં ખીન્ન ધણાં કાગણ છે પણ તેનો વિચાર હાલ કરવાનો નથી. જેમ કમાઈ ઘટે તેમ ખરચ પણ ઘટવો જોઈએ. હાલના વખતમાં લોકોએ ખૂબ કરકમર કરવી ઘટે છે. પે-
હેલાંના કરતાં આપણું ઉલટું વધારે ખરચ કરતા હોઈએ એમ ભાસે છે, મા-
ટે અહો દેશી ખંધુઓ તમે તમારી આયપતનો વિચાર કરીને ખરચ કરજો. શુંજથ કરતાં વધારે ખરચ કરવામાં ગાંડપણ છે.

જ્યારે ઘડે દોઢ માણના, ડાંગર ખેંમણુ અઢી માણની, ધી પાં-
ચશેર, છશેરનું, અને ગોળ ખાર શેર પંદરશેરનો મળતો ત્યારે આપણું
જેવા ન્યાત વરા કરતા તેવા અથવા તેથી પણ ચઢીઆતા નાત વગર હા-
લ આપણું કરીએ છીએ. એથી પેહેલાં કરતાં હાલ આપણને ચોંધાણું
અથવા વધારે ખરચ લાગે છે. આપણી કમાઈ પેહેલાંના જેટલી નથી, અ-
ને ખરચ ચાર પાંચ ઘણું કરીએ તે કેમ પાલવે એનો વિચાર ખરચ કરના
ર, કે ન્યાત લાળા તમામ, કે મહાજનના શેઠીયા કેમ કરતા નથી? એથી
સૌ ખરાબખસ્ત થવા આગ્યા છે. દર દાગીના ને ઘરખાર સુધ્ધાં વેચી
સાટીને લોકવિદ્ધર થવા માંડ્યા, તોપણુ એક રાતની વાળ પાછળ સૌ અ-
જમેલા રહે ને વિચાર ન કરે એ કેવું ખોટું છે? ખેડુ, વસવાયાં પ્રથમ
કંસાર, લાખશી, 'લુલીઈ', મગધાન વગેરે કરી નાત જમાડતા, તેઓ હાલ
આંડ સાકરને ઉપર ઘી ઉછાળતા માલમ પડે છે.

જેમ નાત વરાનું છે તેમજ વિનાઈ વાજનનું છે. કન્યાનો પણ
ધણીખરી નાતમાં દુકાળ ચાલે છે, તેથી લોકને ધણા પૈસા ભરવા પડે છે.
કન્યાનો વિક્રય કરવાની શાસ્ત્રમાં મના છતાં લોક પૈસા લેઈ દોરઢાંકની પે-
ટે પોતાનાં છોકરાં વેચતા થયા એ કેટલું ખરાબ કહેવાય? રીત પુરત દહાડે
દહાડે વધતી જાય છે. અસલના રિવાજમાં ઘટાડો થતો નથી, અને ન-
વાં ટીખજ વધતાં જાય છે, એટલે ખરચમાં વધારો થઈ લોક હેરાનગતી

ભોગવે છે. મોટા વરસોડા કાઢવા, વાળનું આણુવાં, પૈસાપર દેવતા મુકવા મારૂં દારૂખાનાં છોડવાં, લોહણું કરવાં, જન પરજનને ખૂબ જમાડવી, લુગડાં ધરેણું મનમાન્યાં કરાવવાં એ ઐ કમાઈ ઉપર ધોરણ રાખ્યા વિના જે કોઈ કરે તે પાછળથી પસ્તાય એમાં નવાઈ નથી. કુલણુજી થઈ પ્રથમ કુલીએ, ને તાન રસીઆ લોક ચઢાવે તેમ ચઢીએ એથી જન કોને થાય વારૂ?

ખાનપાન વસ્ત્રાદિમાં પણ દહાડે દહાડે આપણે ઉગાઉ થતા જઈએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓ ભણીને વધારે શોખી થતા જાય છે. કેટલાક તો દારૂ વગેરે કેકની લતમાં પડીને ખરાબ થાય છે. કેટલાક છુટ ઈસ્ટાકીંગ ને લાકડીવાળા થયા છે. પાંચ સાત રૂપિયાના પગારવાળાને પણ એક ખના તનો કે આલપાકાનો ડગલો જોઈએ ને હાથમાં આલવા લાકડી જોઈએ. અંગ્રજી ભણ્યા તેને તો એથીએ વધારે જોઈએ છીએ; પછી તેને પગાર ગમે તેટલો મળતો હોય. કમાઈના પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવું અને શોખ વધારવો એ કદી યોગ્ય ગણાય, પરંતુ આહતું આયપદ અને ખારનો વરો કરવા જઈએ તે કેમ પાલવે? જીવાન અવસ્થા નફકરો છે. એ વખતે છો કરાં છયાંની પીડા હોતી નથી. હવે પછી શું થશે ને કુટુંબ નભાવતાં કેટલી હરકત પડશે તેનો જીવાનીઆ વિચાર કરના નથી. “મજ્જુ” ત્યારે મીર ને ના મજ્જુ” ત્યારે ફકીર” એ કહેવત પ્રમાણે જેઓ આગલા વખતનો વિચાર કરી સંગ્રહ કરવાની દાનત રાખતા નથી તેઓ પાછળથી જરૂર દુઃખી થવાના. કીડી મધમાખી જેવાં હલકાં પ્રાણી પણ આગલા વખતનો વિચાર કરી રાખે છે.

કંજુસ થવા કરતાં ઉગાઉ થવું વધારે ખરાબ છે. ઉગાઉ લોક દેશના ઉપર નકામો ખોળે થઈ પડે છે. તેઓ જાતે હેરાન થાય છે એટલું જ નહિ પણ તે આખી પ્રજાને અવગણ કરતા થઈ પડે છે. જાળવીને ખર્ચ કરી જેઓ પૈસા ભેગા કરે છે તેઓ દેશની દોલત વધારે છે એમ સમજવું. એ રીતે દોલત વધવાથી ધંધા રોજગારમાં વધારો થાય છે અને લોકને રોજ મજે છે.

કરકસરથી ધણો લાભ થાય છે. એથી આપણને મન મારવાની રેવ પડે છે. એણે આટલામાં તે શું એવો જે વિચાર રાખે છે તે અંતે ઉગાઉ થયા વગર રહેતું નથી. કાંકરે કાંકરે પણ ખંધાય ને ટીંપે ટીંપે સરોવર ભરાય એ અગત્યની કહેવત સૌએ ખર્ચ કરતી વખત યાદ રાખવી. રોજ પાછ ખચાવીએ તો ખાર મહીને કેટલું ખર્ચે તે વિચારી જીઓ. પાછ પૈસો કયાં ગયો ને કયાં આવ્યો એમ જે ધારે છે તે ખર-

ચાળની અંતે ખરાખી થાય છે.

ઘણું ખર્ચ ખરચ બેરાંને હાથ થાય છે. જેના ઘરમાં ખાદીની ઉ-
ડાકે હોય તેનું ઘર સૌથી વહેતું ખેતી જવાનું. ભાદરૂ તો ખાંડારા ક-
માઈ જાયું, પણ તેનો અવેર કરવો બેરાંને હાથ છે, માટે અડે ખેડેના, ત-
મે જરૂર કસરીઆં થાને. ખાડોળે હાથે ઉડાવા માંડશે, ને પોલે હાથે ખ-
રચ કરશે, તો તમારા ઘરનું નાવ અધવચ અટકી પડશે. તમારું બેઠ
છોકરાં શિખશે, માટે તમે હરેક કામ વિચારીને કરાવો. ને “ત્રેવડ ત્રાંબો
ભાઈ છે” એ કહેવત હમેશા યાદ રાખવો.

તેવડ કરી અચાવનું તે પૈસા પેદા કર્યા ખરાખર છે. રાજ દરબારે
પણ નેક હોય છે. દેવ મંદીરમાં પણ નેકથી ખરચ થાય છે. “કેહેવત છે
કે ખોલ્યું ખાહાર પડે અને રાંધ્યું વરે પડે”. વધારે રાંધ્યું હોય તે ટા-
કું ખાતું થડે કે નાંખી દેવું પડે. ટાકું ખાદ્યે તો રોગ થાય ને નાંખી
દહ્યે તો ઘરમાં જાન થાય; માટે રસોઈ પાણી વિચારીને કરવાં. મનને
જેમ ખેડેકાવીએ તેમ તે ખેડે છે, અને વશ રાખવા માહીએ તો વશ
પણ થાય છે. હુગડાં લત્તાં ને ઘરેણાં ગાંઠાં પણ વિચાર કરીને કરાવવાં. તે
માં જેટલા રૂપિયા રોકીએ તેટલા વેપાર રોજગારમાં અર્થ ન આવે ને
વ્યાજ ખાઈ પડે. જેની હાલ જરૂર ન હોય તે કદી લેવું નહીં. જરૂર વ
ગરનાં કપડાં લઈ ખાંધી મુકીએ તો તે નકામાં સડ્યાં કરે, તેનો રંગ ને
રોબા ખંતે ખગડે. માટે જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે જ કપડાં લત્તાં લેવાં.

કરકસરની હરેક કામમાં જરૂર છે. કસર કરીને અચાવેલા પૈસા ખ-
લુ કામ લાગે છે. પૈસા પાસે હોય ત્યારે તે ખરચી દેવાનું મન થાય છે.
માટે જે ઉગારે પડે તે ખતે તો કોઈ સારે દેકાણું જમે કરાવવા. એથી ધી-
મે ધીમે સારી રકમ ભેગી થશે ને વ્યાજ પણ મળશે. વ્યાજના ધોરને
કોઈ પહોંચતું નથી. એક રામે લંકા લીધી; માટે વ્યાજની રામ કાળે ક-
રીને શું ન કરે? એક રૂપિયા દોકડાને વ્યાજે સા વરસ રહેવા દહ્યે તો
વ્યાજ સાથે તેના એંશી હજાર કરતાં વધારે રૂપિયા થાય એ વાત કેવી
નવાઈ જેવી છે! મજૂર કારીગરો દરરોજ જે/લાવે છે તે ઉડાવી દે છે. તેમાંથી
કાંઈ ભેથું કરવાની કાળજી રાખતા નથી; પણ જ્યારે મજૂરી ન મળે કે મજૂ-
રી થઈ ન થકે કે ખરાખ વરસ આવે ત્યારે તેમને ખડુ આપદા ભોગવવી પ-
ડે. જે મળે તેમાંથી કાંઈ પણ અચાવનું એવો નિયમ સર્વેએ ખાંધવો. થોડું
થોડું કરતાં પણ અંતે ઘણું થઈ પડશે. માટે અડો દેશી ખંધુઓ ને ખેડેના
તમે નીચેના સાત નિયમ તમારે કમાડે, ખીત ને હરેક દેકાણું લખી રાખવો,

તમારા અંતઃકરણમાં કોતરી રાખજો, ને તે અમલમાં લાગવાની ખરા મનથી કોશીસ કરજો.

૧ ત્રેસડ ત્રીજો ભાઈ છે. ૨ ટીપે ટીપે અરોવર બરાય ને કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય. ૩ બેનો હાત્ર ખપ ન હોય તે લેવું નહિ. ૪ શુંબય પ્રમાણેજ ખસ્ય કરવો. ૫ કમાઈમાંથી કાંઈ પણ ખર્ચે એમ કરવું. ૬ ખ-એસાનો સંગ્રહ કરવો, ૭ પૈસે પૈસે પૈસાદાર થવાય.

અંક ૨.

ઉદ્દોગ વિશે.

મંડળીના વ્યવસ્થાપકને જાણાવવાને ધણું આનંદ થાય છે કે આ પુસ્તક માળા કાઢવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, પછી કેટલાએક મિત્રોને તે વિચાર જાણાવતાં તેઓને તે પસંદ પડ્યો ને એના પેઢેલા અંકની પ્રતો છપાઈ તૈયાર થતાં પેઢેલાંજ કેટલાક ગ્રહસ્થાએ જ્યાંમધ ખરીદ કરવાનું કમૂઝ કર્યું. પ્રથમાવૃત્તિ એ હજાર પ્રતોની કાઢી હતી તે ખપી ગઈ ને તૈયી બીજી આવૃત્તિ તેટલીજ નકલોની કાઢી તે પાણુ ખપી ગઈ છે. એથી વ્યવસ્થાપક મંડળી તેમનો પ્રયત્ન લોકોને પસંદ છે, એ જોઈ મંતોષ પામે છે. પ્રથમાવૃત્તિનો પ્રસાર કરવામાં વડોદરા રાજ્યના દેથી કેળવણીના ડીરેક્ટર રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ એમણે જે સાહ્ય કરી તે માટે વ્યવસ્થાપક મંડળી તેમનો આભાર માને છે.

ઉદ્દોગ વિશે.

ઉદ્દોગિનં પૂરૂપસિંહમૃપૈતિલક્ષ્મી.

ભાઈઓ અને બેડેનો જે તમે તમારું કલ્યાણ થવાનું ચલાતાં હો, તો ઉદ્દોગ કરો. આપણું કલ્યાણ થવાને માટે જેમ આપણે કરક-મર કરવી ઘટે છે, તેમજ અથવા તે કરતાં પાણુ વધારે આપણે ઉદ્દોગી થવાની જરૂર છે. આ દેશમાં આપણા દેથી ભાઈઓ અને બેડેનોમાં આળસ વધારે પેઠું છે, અને તેનું પરિણામ આપણા દેશનું નુકસાન અને દરિદ્રાવસ્થા એ છે. કાંઈ પાણુ દેશ ઉંચી સ્થિતિમાં આવવાને તે દેશના લોકો ઉદ્દોગી અને સદાયરણી હોવા જોઈએ. અર્થ શાસ્ત્રને સામાન્ય નિયમ એ છે કે દેશની સંપત્તિ વધવાને દેશના લોકોનો ઉદ્દોગ અને પરમેશ્વરે આપેલાં સાધનો જોઈએ. એ હોય તોજ સંપત્તિ વધે છે, નહીં તો વધતી નથી. આપણા દેશમાં ઇશ્વરે આપેલાં સાધનો ઘણાં છે, જમીન ખડોળી ને ફળદ્રુપ છે. દેશમાં ડુંગરા, જંગલો અને મોટી નદી-ઓ જેમની મદદથી ખનિજ પદાર્થો, વનસ્પતિ મળી શકે ને નેહરે ત-લાવો વગેરે ખનાવી શકાય. માત્ર આપણે ખરા મનથી દ્રઢ નિશ્ચયો સ-તત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ઉદ્દોગથીજ મોટાં કામો અને સૃષ્ટી કર્તા પરમેશ્વરની ઇ-ચ્છા જોઈએ તો પ્રજાએ ઉદ્દોગી થવું એવી છે એમજ ભાસે છે; જુ-

એ કે ખેડૂત દાણા એરે છે અને તે પાકે છે. કૃષ્ણપતા શક્તિ અ-
 ને વરસાદ એ પરમેશ્વરે આપેલાં છે, પણ ખેતીનો પાક જ્યારે માણસ
 મેહેનત કરે ત્યારે જ થાય છે. જો માણસે પ્રયત્ન નહીં કરવો એવી દૃ-
 શ્વરની દૃષ્ટા હોત તો જેમ પાણીનો વરસાદ વરસે છે તેમ દાણાનો વ-
 રસત, અને ખેતીની જે મેહેનત કરવી પડે છે તે કરવી ન પડત. એ
 વિના ખીજાં ઘણાં ઉદાહરણો દૃશ્વરની દૃષ્ટા વિશે સૃષ્ટીની રચનામાં દેખાઈ
 છે. આપણે જોઈએ છીએ કે મનુષ્યોના ઉદ્ધોગથી નવી નવી વાતોના
 શોધ થાય છે, તેઓનું મૂળ સૃષ્ટીની જ રચનામાં છે. એ વાતોથી દૃશ્વ-
 રની દૃષ્ટા શું છે તે વિશે આપણી ખાતરી થાય છે, અને જ્યારે માણસ સદાય
 રાણી પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે દૃશ્વર તેને મદદ આપે છે એવો અનુભવ પણ
 મળે છે. ઉદ્યોગ ઉપર આધાર રાખી પરમેશ્વરની સાદ્ય માગનારા લોકો ખીજા
 દેશમાં જોવા છે તેવા આપણા દેશમાં નથી અને આપણા દેશમાં દૈવ ઉપર આ
 ધાર રાખી લોકોના ઉપર જેવા ભાર ચઢ પડનાર છે તેવા ખીજા સુધરેલા દેશ
 માં નથી. ને તે દેશો ઉત્તર છે એનું કારણ એ છે કે ત્યાં એવા (આપણા દેશ
 ના જેવા) લોકોની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી છે. દૈવ ઉપર આધાર રાખી ખેતરનું
 એ મૂર્ખ માણસનું કામ છે. જે ઉદ્યોગ પ્રત્યક્ષ કૃષ્ણીભૂત થાય છે તેને મિથ્યા
 માની નથી જણાવું એવું જે દૈવ તેના ઉપર આધાર રાખી ખેતરવાનું સુઝ
 લોકોને પમદ નથી. દૈવવાદી લોકોના સિદ્ધાંતનું મૂળ જોઈએ તો તે પ
 ણ ઉદ્યોગ છે. જો સુકર્મ કયા હોય તો સારું ફળ મળે. અર્થાત પ્રથમ
 સુકર્મ કરવું એ પણ ઉદ્યોગનું જ કૃત્ય છે. ઉદ્યોગનો મહિમા સારા ભણે
 લા લોકો જ માને છે અને મળેલા લોકોના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે પ્રજા
 ઉદ્યોગી થાય છે. મૂર્ખ લોકો મત્તાધીશ હોય ત્યારે તે નિરુદ્યોગી થાય છે; મૂર્ખ
 અને ખુશામતીઆ લોકો વધે છે તેથી લોકને પણ એમ લાગે છે કે
 મત્તા મેળવવી એ દૈવ ઉપર છે, અને તે પણ પ્રયત્ન કરવાનું હોડી દ
 છે. પણ જ્યારે ભણેલા લોકના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે ઉદ્યોગી પુરુષને જ
 માન મળે છે. મૂર્ખ લોકના હાથમાં સત્તા રહેવાથી તેઓ જ્ઞાનનો પ્રસાર
 થવા દેતા નથી, અને તેથી સારા ઉદ્યોગ તરફ લોકનું મન જતું નથી.
 ખટખટ ખુશામત વધે છે અને દેશની હાની થાય છે, પણ હમણાં સુચિન્હ
 દેખાય છે. રાજકુમારો ભણવા લાગ્યા છે, ને કેટલેક દેકાણે રાજકારભાર
 સારા વિચિસણ મંત્રિઓના હાથમાં આવવા માંડ્યા છે એથી આ દેશની
 ભાવી સ્થિતિ વિશે વિચારવાન પુરુષોના મનમાં આશા ઉત્પન્ન થાય છે,
 પણ માણસો પૈસાની કીમત સમજે છે પણ તેથી અમુક પ-

દાર્ય જે વખત તેની કીમત સમજતાં નથી એ મોટું ખેદકારક છે. આપણે સોનું બજારમાં લેવા જઈએ તો તે વેચાતું મળે પણ જો કોઈ માણસ દુકાને જઈ એમ કેદેશે કે પા કે અર્ધી ઘડી આપો, તો તે નહીં મળે. એ ઉપરથી વખત અમુલ્ય છે એવી આપણી ખાતરી થાય છે, પણ તેના ઉપયોગ આપણે કરતાં નથી. એક સારા વિદ્વાનનું એવું વચન છે કે માણસ ઉદ્યોગી હોય તો તે પોતાનું આયુષ્ય વધારી શકે. એના હેતુ એવો નથી કે આયુષ્ય વધે પણ માણસ ઉદ્યોગમાં વખત શમાવે તો નિર-દ્યોગી માણસોના આખા જન્મનાં કામ નહીં થઈ શકે તે ઉદ્યોગી માણસ યોગી મનમાં કરી શકે છે. એ ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે કે ઉદ્યોગી માણસોનો થોડો કાળ નિરદ્યોગી માણસોના જન્મારા કરતાં વધારે કીમતી છે. ભાઈઓ અને બહેનોએ વાન જો તમારા મન ઉપર ખરેખર રહેશે તો તમે તમારા અમુલ્ય વખતનો ખરો ઉપયોગ કરી શકશો.

દેશના લોક ઉદ્યોગી હોય તોજ દેશનો સુધારો થાય એમ આપણે ઉપર કહ્યું છે. હવે આ દેશની સ્થિતિ તરફ આપણે જોઈએ તો ખેદ થયા વગર રહે નહીં એમ મને લાગે છે. આ દેશમાં નિરદ્યોગી લોકોનો જંગમ ઉદ્યોગી લોકો કરતાં વધારે છે. સ્ત્રી અને પુરુષોની સંખ્યા સમાન છે એમ માનીએ તો હંચ વર્ણના લોકોની સ્ત્રીઓ ધણો-જ થોડો ઉદ્યોગ કરે છે, એવી સ્ત્રીઓનો જંગમ કાંઈ એવો નથી.

હવે અર્ધ સંખ્યા જે પુરુષોની રહી તેમના વિષે જોતાં તેમાં પણ દેશ સંપત્તિના ઉત્પાદક શ્રમ કરનાર લોકોની સંખ્યા ધણીજ થોડી છે. ધર્મશાસ્ત્રો, ભાટ, ચારણ, શ્રદ્ધાળુ, ખાવા, વેરાગી, ફકીર, અને એવા એવા લોકોનો જંગમ કાંઈ થોડો નથી. એ લોકો કોઈ પણ રીતે દેશની સંપત્તિમાં વધારો નહીં કરતાં અથવા દેશના કલ્યાણ માટે કાંઈ શ્રમ નહીં લેતાં ઉદ્યોગી લોકોએ જે કાંઈ મેળવ્યું હોય તે ખાઈ જાય છે. જે લોકો પોતાનો વખત દેશી લોકોના ઉપયોગ તથા હિત માટે ખરચે તે-એને માટે તથા અનાથ અશક્ત એવા લોકોને માટે અથવા જે આપણા ધર્મશાસ્ત્રના હેતુ પ્રમાણે ખરો ધર્મ કહી શકાય તે ધર્મ નિમિત્ત જે માણસોને આશ્રય આપે તેઓને માટે મારું કાંઈ કહેવું નથી; પણ નકામા નિરદ્યોગી લોકો જે બીજા લોકો ઉપર ભાર થઈ પડે તેમની તે-વી સ્થિતિ દેશને નુકશાન કારક છે, એટલુંજ મારું કહેવું છે. ઉદાહરણ માટે જુઓ કે-એક કુટુંબમાં આઠ માણસ હોય ને તે બધા કુટું-

ખના કામ માટે પરીશ્રમ કરતા હોય તો તે કુટુંબ સારી સ્થિતિમાં આવે. પણ જો એક કુટુંબમાં એક માણસ મેળવતો હોય અને ખીજા લોકો કાંઈ પણ કામ કુટુંબને અર્થે નહીં કરતાં ફેકટનું ખાતાં હોય તો તે કુટુંબને કોઈ દિવસ ખરકત આવશે નહીં. એ જેવું એક નહાના કુટુંબને લાગુ પડે છે તેવુંજ આખા દેશને માટે સમજવાનું છે. મને લાગે છે કે ગુજરાતમાં અસલથી એવી સ્થિતિ નહોતી. છેક હમણાં સુધી 'ગુજરાતમાં હંચ વણનાં ખેરાંઓમાં સુતર કાંતવાનો ધણો પ્રચાર હતો તે દિવસે દિવસે કમી થતો જાય છે. એવી કહેવત ચાલતી આવી છે કે ખાપના રાજ્યમાં ન ખમાય ને માના રેંટીઆમાં સમાય. એ ઉપરથી ખેરાંઓ કેવાં ઉદ્યોગી હતાં એનો સહેજ વિચાર ખાંધી શકાય. હવે એમ થવાને સાર કેટલાંક કારણો છે તેમાં મુખ્ય તો એ કે-દેશમાં ઘણી મીલો (સુતર કાંતવાના સંચા) નિકળવાથી તથા યંત્રથી ખનણું સુતર સોંધું અને સારું ઘણું આવવાથી અસલના જેવી હાથના સુતરની કીમત હવે ઉપજતી નથી. પણ જ્યારે વખત સમૂળગો ફેકટ જાય છે ત્યારે તે કરતાં કાંઈ પણ ઉપયોગી થાય તે નફોજ છે. સુતર કાંતવા વિના ખીજાં પણ નાનાં કામો ઘણાં છે કે જે ઘરમાં કરી શકાય. અને તેથી કુટુંબને મદદ થાય અથવા જે સીને ખહારથી વેચાતી આણવી પડે તેનો ઉગારો થાય. ઉદ્યોગ કરવામાં ખીજું એ જોવાનું છે કે શ્રમ વિભાગ થવો જોઈએ. ખધા માણસો એકજ ધંધા કરવા લાગે તો તે ધંધામાં ફાયદો કોઈ દિવસ થવાનો નથી. ઉદાહરણ:-ઘડીયાળ કરવાનો ખધો સામાન પોતે કરી પોતે ઘડીયાળ ખનાવવું એવો જો કોઈ માણસ વિચાર કરે તો એક ઘડીયાળ ખનાવવામાં ઘણા દિવસો રોકાય ને તે ધંધામાં કોઈ દિવસ ફાયદો મળે નહીં. ધંગ્લાંડ અને ખીજા સુધરેલા દેશોમાં એવા કામના જુદા જુદા ભાગ જુદા જુદા માણસો કરે છે, અને તેથી તે જલદી તૈયાર થાય છે. ધંગ્લાંડમાં ગંજફો રમવાનાં પત્તાં ખનાવવામાં આવે છે, તેમાં એક પાનું પુરું થતા સુધીમાં તે દથ કરતાં વધારે માણસોના હાથમાં તેના જુદા જુદા ભાગ ખનાવવા માટે જાય છે. તેમજ એક ટાંકણી ખનાવવામાં ઘણા માણસો લાગે છે, ત્યારે તે તૈયાર થાય છે. એમ કરવાનું કારણ એ છે કે એકજ કામ ઉપર એક માણસ હમેશા મંડ્યું રહે તો તે કિસમ તેના હાથમાં સારો ખેસે, ને કામ ઝડપથી તૈયાર થાય છે. તેમજ એકનું એક કામ કરવામાં ઘણો વખત રોકાતો નથી. ઉદાહરણ—એકજ માણસને જુદાં જુદાં કામ કરવાનાં

હોય ત્યારે એક કામ હાથમાંથી છોડી ખીજું કામ લઈ તેમાં મન લગાડે તો તેમ કરવામાં વખત જાય છે. એમ સમજવા માટે એક સમવાના પાનાનો દાખલો લઈએ. એક પાનું કરવાનું હોય તો તેમાં કાગળ પાના જેવા તૈયાર કરવા તથા તે એક આકારમાં કાતરવાનું કામ ન ગણતાં ચિત્ર કાઢવાં તથા જુદા જુદા રંગ દેવાના લઈએ. હવે એકજ માણસ એ કામ કરવાનો હોય તો એક વખત ચિત્રની આ-કૃતિ કાઢી તેમાં જુદી જુદી જાતના રંગ ખરવામાં દરેક વખત તેને હાથમાંની કલમ મુકી ખીજો રંગ તથા ખીજી કલમ લઈ તથા તે ખરે-ખર છે કે નહીં તે તપાસી રંગ પુરવો પડે છે એમાં વખત ઘણો જાય છે. હવે ચિત્ર કાઢવા સારૂ તથા જુદી જુદી જાતના રંગ પુરવા સારૂ જુદા જુદા માણસો હોય તો તે અપયી એક કામ પૂરું કરી શકે છે. એક માણસ ચાર પાંચ દિવસમાં જેટલું કામ કરે તેના કરતાં એ રાત્રે એક દિવસમાં ચાર માણસ ઘણુંજ વધારે કામ કરી શકે છે. પણ એ વાત આપણા કારીગરો ખરાખર ધ્યાનમાં લેતા નથી અને તેથી તેમનું કામ સારું અને ઘણું થતું નથી. આપણા લોકો પૌતાના કામમાં શ્રમ વિભાગ કરતા નથી એમ માડું કહેતું નથી પણ નજ ચાલે ત્યારે કરે છે. પરંતુ શ્રમ વિભાગના નિયમ ઉપર સારું ધ્યાન આપે તો મને લાગે છે કે ઘણો ફાયદો થાય.

આપણા લોકોમાં એક ખીજી ખામી એ છે કે એક માણસ એક ધંધો કરતો હોય અને તેમાં ફાયદો દેખાય તો એકદમ ખીજા ધણા લોકો તે ધંધો ઉપર વળગે છે પણ તે ધંધામાં આટલા બધા માણસો પડવા જરૂર છે કે નહીં તેનો વિચાર કરતા નથી. એ ખામતના દાખલા ઘણા છે. નોકરીની જગાઓની તથા નોકરી કરવા માટે તૈયાર થઈ તે ઉપર આશા રાખી ખેસનાર લોકોની સંખ્યા તથા ઘણું દેકાણું કોર્ટોમાં થતા દાવાઓ તથા વકીલોની સંખ્યા, કેટલાક પ્રગણાઓના કપાસનો પાક અને તે પીલવા સારૂં લોકોએ કરેલાં જીનોની સંખ્યાઓનો જે દોષ લક્ષપૂર્વક વિચાર કરે તો માડું કહેવું સત્ય છે એવું નજરમાં આવ્યા વગર શકેશે નહીં.

સર્વકાળ એ નિયમ છે કે દેશના લોકોની જરૂરીઆત માટે જે અવશ્ય જોઈતા પદાર્થો હોય તે દેશમાં બનાવવાનો ઉદ્યોગ થવો જોઈએ. એવા પદાર્થોનો વકરો સારો થાય છે. દેશની જરૂરીઆત પૂરી પાડ્યા પછી બાહરે સસ્તા ભાવથી મોકલવા જેવા પદાર્થ બની શકે તો વેપાર વધારે

ચાલે છે. હવે કોઈ વખત એમ અને છે કે પોતાના દેશમાં કોઈ પદાર્થ ખનની મેળેનત લીધા છતાં પણ જોઈએ તેટલો મળતો નથી અને તે પરદેશથી મંગાવવામાં આવે તો ઘણો સોંધો અને સુગમ પડે છે. એવે પ્રસંગે તે પદાર્થ પરદેશમાંથી મંગાવવામાં આવે તો હરકત નથી, પણ, સ્વદેશમાં જે પદાર્થ ખનવા સરખું સાધન હોય તેમ છતાં તે પદાર્થો પરદેશમાંથી મંગાવવાનો વખત આવે તો તે દેશના લોકોનું મૂર્ખત્વ અથવા આળસુપાણું ગણાય. આ દેશમાં એવું ઘણું ચાલે છે. માણસને ખીજત સર્વ પદાર્થ કરતાં પ્રથમ નિર્વાહ માટે અન્ન અને વસ્ત્ર જોઈએ તે ઉપર થવાનાં દૈશ્વર કપાથી આહીં ઘણાં સાધનો છે. પણ તેનો ઉપયોગ આપણા આગમનો જેવા થવો જોઈએ તેવા થતો નથી એ મોટી દુર્ભાગ્યની વાત છે. ખરી જરૂરીઆતનાં સાધનોનું આમ છે તો મોજ શોખના તથા ખીજ પદાર્થો વિશે શું કહીએ? જમીન ખોડોળી છે પણ ખેતીવાડીમાં સુધારો થતો નથી. જમીનના જે ફળદ્રુપ ભાગ પ્રતિ વર્ષના પાકમાં કાઢી લેવામાં આવે છે તે પાછા જમીનમાં નાંખવાનો પ્રયત્ન થતો નથી, તેમજ જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવા માટે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ તે થતો નથી. તેથી જમીનના પાક દિવસે દિવસે એછો થતો જાય છે. જો એમજ ચાલ્યું રહેશે તો આગળ જતાં શો દયા થશે તે કહી શકાતું નથી.

હવે વસ્ત્ર થવાનું મુખ્ય સાધન જે કપાસ તે આ દેશમાં ઘણો પાકે છે, પણ વસ્ત્ર આપણે પરદેશથી લાવીએ છીએ. એ ઉપર પણ ઉદ્યોગી લોકોનું લક્ષ જતું થતે છે. એક રૂપૈઆનું ૩. પાંચ અથવા છ શેર આપણે મોકલીએ છીએ. જે રૂનું પાશેર અથવા અછેર કપડું આપણે વેચાતું લેઈએ છીએ. એ ઉપરથી વિજ્ઞાયતના લોકો એમના ઉદ્યોગને બદલો આપણી પાસેથી હેડલો લે છે તે દેખાઈ આવે છે. એ પ્રમાણે ખીજ ઘણી વાતો છે. કૃષીશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરવા તરફ તથા તેના નિયમોનો અનુભવ લેવા તરફ લગણું લોકોનું લક્ષ જતું નથી, અને ખેતી કરનારા લોકો અભણ તથા પરંપરાથી ચાલતી આવેલી ચાલને બળગી રહેનારા છે, તેથી તે પોતે કાંઈ સુધારો કરવા તરફ ધ્યાન આપી શકતા નથી. યંત્ર ખનાવવાના કામમાં આવે એવા પદાર્થો આ દેશમાં ઘણા છે તેમજ ઉનના આરા પદાર્થો આહીં ખની શકે તેવું છે. આ દેશના ડુંગરોમાં અને ખીજે હેઠાણે સારી રીતે તપાસ કરવામાં આવે તો ખનીજ પદાર્થો ઘણા મળી આવે તેમ છે. માત્ર જેમને તે વિષયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોય તેવા અનુભવી માણસોએ એ ખાખત ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ.

મારા કહેવાનો હેતુ એટલોજ છે કે લક્ષપૂર્વક ઉદ્યોગ કરવામાં આવે તો આ દેશના લોકોને જે અવશ્યના પદાર્થો છે તે દેશમાંજ ખતી શકે, એ-ટલુંજ નહીં પણ તે વસ્તુઓનો વેપાર પણ કરી શકાય. ધણા ભણેલા માણસો જે નોકરી વિના ખીજું શું કરીએ એમ કહે છે, ને તેવી રીતે રહેવાથી લોકોના પર જે એક રીતે ભાર રૂપ થઈ પડે છે તે લોકો જે લક્ષ-પૂર્વક આ વિષયનો વિચાર કરે તો મને લાગે છે કે તેમને તેમની ભૂત જગ્યા વગર રહેશે નહીં. ઉદ્યોગી પુરૂષને કરવા જેવા ધણા ધંધા છે. ઉદ્યોગી અથવા આજસુ થવું એ માણસને નાનપણથી જેવી ટેવ પડે તે ઉપર આધાર રાખે છે. જે છોકરાંઓને નાનપણથી માખાપના લાડથી રમ-તમાં તથા ફક્કડ દેખાવવામાં વખત શુભાવવાની ટેવ પડે છે તેમનાથી પછી ઉદ્યોગ થતો નથી. તે છોકરાંઓ મોટા થાય છે ત્યારે આજસુ થાય છે. માટે નાનપણથી ખોટી ટેવ ન પડે તેવી કાળજી રાખવી જોઈએ. ઉદ્યોગ વિના વખત નહીં શુભાવવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ઉદ્યોગ કરવાનો તથા નિયમિતપણાની ટેવ રાખવા સારૂ દરેક માણસ જે રાત્રે સુતી વેળા વખત સારી રીતે શુભાવ્યો કે કેમ એનો વિચાર કરે તો મને લાગે છે કે તેથી ઘણું ફાયદો થાય. જે તોણે આજસમાં, કુકર્મમાં અથવા નકામી વાતોમાં વખત વ્યર્થ શુભાવ્યો હશે તો તેને પશ્ચાતાપ થશે ને તેમ થતાં થતાં તેને ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ પડશે -નિયમિત થવા સારૂ સ્મરણ પુસ્તક રાખવું ને અમૂક દિવસે આપણે ખીજીને અમૂક કૃત્ય કરવાનું કબૂલ કર્યું હોય તે લખી રાખવું. અને તે દિવસે ઠરાવેલા વખતે તે કૃત્ય કરવું. એ પ્રમાણે કરવાથી પછી નિયમિત વખતે કામ કરવાની ટેવ પડે છે.

આ દેશમાં ધણા ધંધાઓ ચાલુ થવા સારૂ જુદા જુદા ધંધા સંબંધી કેળવણી આપવી જોઈએ. તેમ થયેથી તે ધંધા લોકો અહીં ચ-લાવો શકશે. ઉપયોગી પદાર્થો અહીં ખનવાવાનાં કારખાનાં જુદે જુદે કો-કાણે શરૂ થાય તો તેથી ધણા લોકોને ઉદ્યોગ કરવાનું સાધન મળે.

આ વિષયના સંબંધમાં નીચેના સિદ્ધાંત હમેશા ધ્યાનમાં રાખવા બાંચનારાઓને મારી વિનંતિ છે. ૧. વખતની કિંમત સોના કરતાં વધારે છે. ૨. વખત ઉદ્યોગ વગર શુભાવ્યો નહીં; પ્રતિ દિવસે સુતી વેળાએ વ-ખતનો હિસાબ તપાસવો. ૩. ઉદ્યોગ કરે તેને પરમેશ્વર સહાય કરે. ૪. નાનપણથી ટેવ પાડીએ તેવી પડે માટે ઉદ્યોગી થવાની તથા કાંઈ પણ કામ નિયમિત વખતે કરવાની ટેવ પાડવી. ૫. ધંધા સંબંધી ઉપયોગી કેળવણી લેવા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું. ૬. કોઈ પણ ધંધામાં પડતા

પેહેલાં તેમાં કેટલા માણુઓના સમાસ થઇ શકે એવું છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. ૭. પછી રહેલું લોકું જેમ કાટથી ખવાય છે તેમ શરીર આળસથી ખવાય છે.

અંક ૩.

ભણીને શું કરવું.*

એક વખત એવો હતો કે ભણેલા શોધ્યા પણ નહોતા જડતા. તે વખતે નિશાળો ખડુ થોડી હતી, અને લોકને ભણવાની દૃષ્ટિ પણ થોડી હતી. સરકારને હરેક ખાતામાં પુષ્કળ નોકરો નોંધતા હતા તેથી થોડું ઘણું ભણેલાને પણ સારા પગારની નોકરી મળતી. વસ્તુનો ભાવ જેમ છત અને ખપ ઉપર છે તેમ ભણતરનું એ સમજવું.

હહાડે દહાડે નિશાળો ઘણી ઉદ્વિગ્ન ગઈ, અને ભણેલાનો ભાવ સારો પૂછાતો નોંધ લોકની વત્તિ ભણવા તરફ પણ ખડુ થોડી. ભણેલા વધવા લાગ્યા અને નોકરીઓ પૂરાઈ જવા માંડી, એટલે ભણતરની કી-મત ઘટતી ગઈ. એકજ જાતનું અનાજ ઘણું ઠેકાણે મળતું હોયતો ખરીદનાર ખર્ચે તપાસ કરે અને જે સારું ને સસ્તું મળે તેજ લે. એ રીતે થોડી નોકરીઓ સારું સરકારને થોડા માણસ નોંધાએ અને ઉમેદવાર પુષ્કળ હોય તો સરકાર જે વધારે હુશિયાર હોય ને થોડે પગારે નોકરી લેવા ખુશી હોય તેનેજ નોકરી આપે એ સ્પષ્ટ છે.

છેક પાંસઠ છાસઠની સાલ સુધી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપનારને પચાસ કરતાં એાહો પગાર નહોતા મળતા. એથી વધારે ભણી પદ્મી પામ્યા હોય તેને ઘણો ભારે પગાર મળતો. એકલું ગુજરાતી ભણેલા પણ સારી રીતે ઠેકાણે પડતા.

પરંતુ હાલ આપણે શું નોંધાએ છીએ. મહા પાઠશાળામાં ભણી પદ્મી મેળવી આવનારને મામલતદારોના હાથ નીચે પારખની રૂપ) ની જગા આપવાનો સરકારે ઠરાવ કર્યો છે, મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થએલાને પંદર રૂપીઆનો પગાર પણ મળવો મુસ્દેલ થઈ પડ્યો છે. અધવધરું દિ-ગ્રેજી શિખેલા તો નકામા અથડાય છે. વકીલ વગેરેની કેટલીક પરીક્ષાઓ ગુજરાતી ભણેલા આપી શકે નહિ. ગુજરાતીમાં પાસ થઈ સરટીફિકેટ મેળવ્યું હોય તોપણ તેમને પાંચ માત્ર રૂપીઆની જગા પણ મળી શકતી નથી.

આમાં વાંક કોનો છે. સરકારનો કાંઈ દોષ નથી કેમકે સરકાર કાંઈ બધાંને જગા આપી શકે નહિ તેમ આપણે ઉપર કહ્યું તેમ સરકારને તો જે સારું ને મસ્તુ મળે તે ખપ પ્રમાણેજ લે. ભણતરને માથે પણ

* લખનાર હરગોવિનદાસ દવારકાંદાસ કાંટાવાળા.

દોષ મુકી શકાતો નથી. કારણ, ભણતરની કીંમત વધારવી તેના હાથમાં નથી. વિદ્યાર્થીઓ બિચારા મેહનત લઈને ભણે છે અને નોકરીને માટે ખૂબ ધક્કા ખાય છે માટે એમનો પગુ શો વાંક કઢાય. મેહનત કરતાં છતાં પગુ ફગ ન મળે ત્યારે વાંક વિધાતાનો ગણવેા, કેમ કરવું?

કોઈને સારો રસોઈઓ જોઈએ તો તે ઝટ ને થોડે પગારે મળતો નથી. તે ચારપાંચ રૂપીઆનો પગાર માગે. લગણ લક્ષ્મીના આંધા કરે ને શેઠનું ખાય એટલે આ મોંઘા વખતમાં તેને લગભગ દશ રૂપીઆનો પગાર પરવડે. પણ છતાં ઘોરણમાં પાસ થએલા છેકરાને પાંચ સાતનો પગાર મળવો પગુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. અહિંતો કલમ કરતાં કડછાની કીંમત વધી ગઈ. તમારે સારો આકર જોઈતો હશે તો તે પગુ લગભગ રસોઈયાના જેટલી માગણી કરશે. ભણેલા કરતાં મધ્યમ આકર પણ વધારે કમાય ત્યારે કોની ચાકરી ચઢતી સમજાવી? એક પટાવાળાને સાતઆઠનો પગાર, ને તે સાથે જ રૂપીઆ બધુ મળે પણ એક પાસ થએલો છેકરો તેથી અગ્રધા કે એમના પગારે આસિરદાંટની નોકરી કરતો હોય. હજમ, કુંભાર, જેવાં વર્ણુ વગરનાં વસવાયાં પણ ભણેલા કરતાં વધારે કમાય એ જોઈ ભણેલાને કેટલું લાગતું જોઈએ?

ત્યારે હવે કરવું કેમ? શું હોડિએ ભણવાનું છોડી દેવું? ના ભણતર તો અતિ ઉપયોગી છે. એ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાન વડે માણસ પોતાને જોઈતાં સાધન મેળવી શકવાને થોડ્ય થાય છે. રખડતા ભણેલા સવાલ કરશે કે જો ભણતરથી એમ થતું હોય તો અમને જોઈતાં સાધન કેમ મળી શકતાં નથી? શું અમે થોડું ભણ્યા છીએ? શું અમને પાસ થયાનાં ખોટાં સરટીફીકેટ મળ્યાં છે? તમે પાસ થયા જેટલું ભણ્યા છે એ વાત સાચી પણ તમારામાં ત્રણ ચૂક રહી છે. ૧ લી. તમે ભણ્યા પણ ગણ્યા નથી. ૨. જોઈતાં સાધન મેળવી શકાય એવી જાતનું તમે ભણ્યા નથી. ૩. એક ઘડામાં ભરેલું પાણી સઘળા પીવા માગે છે પણ પાણીના બીજા ઘડા માટે તમે મેહનત કરતા નથી. આ વાતોનો જરા વધારે ખુલાસો કરીએ.

૧. પ્રથમ તો તમે સમજીને ભણ્યા નહિ. વેદીઆ દોરની પેઠે પોપટીઆપર વધારે કાળજી રાખી ભણતી વખતે આસપાસનો વિચાર ન કર્યો. સંસાર કામકાજને લગતું તમે કાંઈ ધ્યાન ન આપ્યું. પોતાના આપદાદાનો ધંધો ગણકાર્યો નહિ. તે નિય ને હલકી જાતનો છે એમ માનીને કે બીજા કારણથી તે તમે શિખ્યા નહિ. બીજા કોઈ ધંધામાં

પડવાને લાયક થવા શરૂ તેને લગતું જ્ઞાન મેળવવાની તમે કાળજી ન રાખી. નોકરી કરવામાં પણ ભણતર સિવાય ગણતરનું કામ પડે છે એ વાત તમે લક્ષમાં ન લીધી તેથી કદાચ તમને નોકરી મળે છે તોપણ તમે તમારા ઉપરીને એકદમ કામથી જીજી કરી શકતા નથી; તેથી ધણી અધિકારીઓમાં એવો સામયો વહેમ પેસી ગયો છે કે ભણેલા કરતાં અનુભવી નોકરો સારા, એકપરથી ધણીવાર તેઓ ભણેલાને પસંદ કરતા નથી. ચોપડીયોના જ્ઞાન સાથે સંસાર ચોપડીનું જ્ઞાન પણ મેળવવાની વિદ્યાર્થીએ કાળજી રાખવી જોઈએ, એમ નથી હોતું ત્યારે ભણેલાની મજાક થાય છે ને તે પોષાતા નથી. તમે લેખાવળીમાંના બધા લેખ શિખી ગયા હોજો પણ કોઈ ખત કે અગ્નિ લખાવા આવે તે તમને આવડે નહિ. ત્યારે લોક તમને હુલ્લે એમાં નવાઈ શી? તમે નામુંઠામું રાખવાની રીત ચોપડીમાંથી શિખી ગયા હો ને તેમાં પાસ પણ થયા હો પરંતુ તમને ચોપડામાં એક અક્ષર પણ પાડતાં ન આવડે ત્યારે તમને કયો સરાફ નોકર રાખે વાર? તમે ચોપડી માંડેલા ઉત્તમ પ્રકારના હિસાબ સ્લેટપર ગણી શકતા હો પણ બજારમાં ચીજ લેતી વખત તેના હિસાબ ગણી ન થકો કે સ્લેટપેન ખોળવા જાઓ કે ધણીવાર લગાડો ત્યારે તમારું ભણતર તે ઠેકાણું શા કામમાં આવે? તમે ચીપી ચીપીને અક્ષર મોતીના દાણા જેવા કાઠતા હો પરંતુ કારકુનની પેઠે ઝડપથી આંક્યા વગર ને વાંચી શકાય એવું લખી ન શકતા હો તો તમને તેવી જગા કોણ આપશે?

એક બ્રાહ્મણનો છોકરો અઢાર વરસ સુધી કાશીમાં રહી ખૂબ ભણ્યો. ભણીગણીને પોતાના પોઠી ભરી ઘેર આવવા નિકળ્યો. રસ્તે એક ગામમાં કોઈ ગુણકાના ઘર સામે મુકામ કરી તે ખીચડી રાંધવા ખેડો હતો. એવામાં ત્યાંનો કોઈ શાહુકાર મરી ગયો. મોતની વાત દાંશીઓએ ગુણકાને કહી ત્યારે તે ખોલી, જાઓ તમે તજવીજ કરો કે એ શાહુકાર તે સ્વર્ગે ગયો કે નર્કે? આ વાત સાંભળી પેલા પંડિત ને આશ્ચર્ય લાગ્યું, સ્વર્ગે નર્કે ગયાની જોખમ તેના ભણતરમાં અઢાર વરસ સુધી આવી નહિ. તે આ ગુણકા અને તેની દાસીઓ સુધ્યાં જાણે છે એ શું? કદાચ હું ભણેલું જુલો ગયો હોયશ માટે લાવને પાનાં તપાસું એમ કહી તે પોઠમાંથી પુસ્તકો કાઢી તે પાનાં ફેરવવા લાગ્યો. વિચારમાં એટલો ગરક થઈ ગયો કે સુલે ખીચડી હતી તેનું પણ ભાન ન રહ્યું. ખીચડી બળીને કાચલા થઈ ગઈ અને પેલી

દાસીઓ પાછી આવી ત્યાં સુધી તેને પાનામાંથી કાંઈ હાથ લાગ્યું નહિ. દાસીઓએ જઈ ગુણકાને કહ્યું બાઈ મારેખ શેઠ તો સ્વર્ગે ગયા. આ સાંજની ભટજી તો દિંગજ થઈ ગયા. તેણે જાણ્યું કે એ ગુણકાને દાસીઓ મારા કરતાં વધારે વિદ્વાન હોવી જોઈએ. હું આટલે વરસે ઘેર જાઉં તે છતાં આવી વાતમાં અજ્ઞાન રહું એ ઠીક નહિ. માટે ચાલ પાછો કાશી જઈ થોડાં વરસ વધારે ચિણું. ફરી કાશી જતાં અગાઉ તે ગુણકાને ઘેર ગયો અને હાથ જોડી બોલ્યો બાઈ તું કેાઈ મહા વિદ્વાન સ્ત્રી જણાય છે, અને તારી દાસીઓએ પણ પંડિતાઈ મેળવી છે. હું અદાર વરસ કાશીમાં રહ્યો તોએ અજ્ઞાન રહ્યો માટે મને કૃપા કરી કહે કે પેલો મરનાર શેઠ સ્વર્ગે ગયો એમ તારી દાસીઓએ શી રીતે જાણ્યું? ગુણકા મોટે ડુએ દઈ પોપટપંડિતની મૂર્ખાઈને માટે હસવા લાગી. આખર તે બોલી બાઈ એવી પરીક્ષા કરવામાં કાંઈ વિદ્વતાની જરૂર નથી. એતો! હરેક સાધારણ સમજનું માણસ કહી શકે. સ્વર્ગ નર્ક કાંઈ આકાશમાં નથી. સૌ અહીંનું અહીં છે. કેાઈ માણસ મરી ગયું તેને દાટવા બાળવા લઈ જતી વખતે ઘણા લોક એને માટે શું બોલે છે તે જોઈને એ સ્વર્ગે ગયો કે નર્કે એ નડકી થઈ શકે. લોકો જો એમ બોલે કે “હરિ હરિ શેઠ પડ્યા તે બહુ ખોટું થયું”, એ તો સવારના પોહોરનું નામ હતા. મનમાં દયા બહુ, જીહ્વા ખોલવું નહિ, ને મરતા સુધી એમણે દાનત બગાડી નહોતી” તો જાણ્યું કે શેઠ સ્વર્ગે ગયા. એથી ઉલટું બોલે એટલે તે કહેકે મુઝા તો પીડા ગઈ, બધા ગામનો ઉતાર હતો, આખો ભવ કાળાં કર્મ કરીને પૈસા ભેગા કર્યા ને હાથે આમલીના ખંધ હતા તેથી એક દમડી સરખીએ હાથે કરીને કેાઈને આપી નથી. જેના વિષે આવું મત લોકો બાંધે તે જરૂર નર્કજી જવાનો. ‘ત્રાદ્ધણ કાનની છદી અલીને ગુણકાને યગે લાગી પસ્તાતો પસ્તાતો મુકામપર ગયો.

વિલાયતમાં એક મહાગણીતિક હતો. ભૂમિતિમાં તો તે એકેક ગણાતો. હિસાબ ગણવા હોય કે લખવું હોય ત્યારે તે કામ એકાંતમાં અંધારે કરવાની તેને ટેવ હતી; તેણે બે બિલાડી પાળી હશે તેમના પર તેને ઘણા પ્યાર હતો. પોતે આરડામાં ખારણું બંધ કરીને કામ કરતો હોય ત્યારે બિલાડીઓને અંદર આવવા સારૂ ખારણાને તેણે બે કાણું પાડી રાખ્યાં હતાં. મોટું કાણું મોટી બિલાડીને માટે અને નાનું કાણું નાનીને માટે. એક દહાડો કેાઈ વગર ભણેલો તેને ત્યાં આન

વી ચઢ્યો; તેણે શાત કરતાં પુછ્યું કે આ આશુનાં જે કાણું કેમ પાડી મૂક્યું છે. પંડિતે કહ્યું મારી પાળેડી જે ખિલાડીઓ છે તેમને આવવા સારૂં એ કાણું છે. પેલે પૂછ્યું પણ જે કાણુંની શી જરૂર? પંડિતે કહ્યું મોટીને સારૂં મેટું ને નાનીને સારૂં નાનું. પેલો ખાલ્યો પણ જે કાણુંની કાંઈ જરૂર નથી. મોટા કાણુંમાંથી નાની ખિલાડી પણ આવી શકે. આ સાંભળી પંડિતે તો વિચારમાં પડી ગયો. થોડી વાર પોતાની ભૂલ સમજાઈ. ગોળના વ્યાસપરિધનાં મોટાં મોટાં ગણિત કરનારે મોટા ગોળમાં નાનો સમાઈ શકે અથવા તેમાંથી નાની ખિલાડી આવી શકે એનો વિચાર ન કરતાં નકામું વધારે ખર્ચ કર્યું ને વધારે અજવાળું આપવાનો રસ્તો કર્યો અને તેથી અભણના મોઢા આગળ પણ પોતાના અજ્ઞાનની હાંસી કરાવી.

૨. હવે તમે શું ભણ્યાછો તેનો વિચાર કરીએ. તમે માનોછો કે સરટીફિકેટ મળ્યું એટલે ભણી ઉતર્યા પણ ખરું પૂછાવો તો તમે કાંઈ ભણ્યા નથી. તમે જે કાંઈ ભણ્યાછો તે જોઈતાં સાધન મેળવી શકવાને માટે નથી પણ એવાં સાધનને માટે જે ભણતર જોઈએ તેને પેહેલે પગથીએ તમે હમણાંજ પગ મૂક્યો છે. એ ભણતર તો તમે સમજીને શિખ્યા છો તો તમારી જુદીજુદી માલ ખીલાવવા માટે છે. તમે સમજ્યા વગર ગોખ્યું હશે તો તમારી જુદી પણ એથી જુદી નહીં હોય. જુદી ખીલાવવા પછી જોઈતાં સાધન મેળવવાને માટે જે ભણવાનું રહ્યું તેજ ખરેખરું ભણતર છે. માટે તમે ભણ્યા વગર પોતાને ભણેલા માનોછો ને જોઈતાં સાધન મળતાં નથી ત્યારે ભણતર ઉપર કે ખીજ કોઈ ઉપર દાષ મુકાછો. તમે મને કહો તમારી ભૂગોળ કે તમારો ઇતિહાસ કે તમારું વ્યાકરણ શિક્ષક વગર ખીજ કંઈ નોકરીમાં કામ લાગે છે, એથી તમને કયો ધંધો આવડી જશે વાર? તમે હરેક વિદ્યામાં ફક્ત એંચુ પ્રસારણ કર્યો છે; તમે જે કાંઈ શિખ્યા છો તે વિદ્યાનાં મૂળ તત્વોજ માલ છે. દરેક વિદ્યાનાં અનેક મોટાં પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યા વગર, તેમાં લખેલું અનુભવી જોયા વગર અને તેને ખરેખરા કામમાં આણ્યા વગર તે વિદ્યા તમે શિખ્યા છો એમ માનવામાં તમારી મોટી ભૂલ છે, અને મૂળ તત્વોજ ફક્ત જાણવાથી વિદ્યાવડે જરૂરનાં સાધન પ્રાપ્ત ન થાય એ પણ નક્કી છે. સર આઈસાકન્યુટન જેવા મહાવિદ્વાને મરતી વખતે નિસાસો નાખી કહ્યું “અરે મેં આખી જીંદગી ગાળી નાખી પણ કાંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું નહીં, મારું જ્ઞાન મહામાશરમાંથી

એક પિંડુ લેઈએ તેટલુંજ માત્ર છે.” આ ઉપરથી તમે તમારો મિથ્યા-ભિમાન છોડી દો અને હંચી જાતનું જ્ઞાન મેળવવા હમેશા યત્ન કરો.

જગતમાં જે પનાવો અને છે તેની નિરીક્ષા કરીને મહા પડિ-તાએ વિદ્યા ખાંધી છે. માટે એ પનાવો કેવા છે, શી રીતે અને છે, એ તમે ખોળવાનો કોઈ વખત યત્ન કરતા નથી. પ્રથમ વિદ્યાના મૂળને જઈ વળગ્યા પણ તે જેમાંથી નિકળે છે તે તપાસ્યું નહીં અને વિદ્યાને પુરી એળખી નહીં ત્યારે તમારી મન કામના શી રીતે પાર પડે? એ માટેજ જેઓ પનાવોને વળગી રહ્યા છે તેઓ તમારા કરતાં સારું ક-માય છે. અનુભવવડે સુતાર લવારનું કામ શિખી કુશળ થયેલો મીસ્તરી વખતે ભણેલા ઇજનેર એટલે શિલ્પશાસ્ત્રી કરતાં વધારે કમાય. અ-નુભવથી સારી રસોઈ કરનાર વધારે કમાય ને પાકશાસ્ત્રનું પોથું ભણેલો કાંઈ ન કમાય; કેમકે રાંધવાનું કામ અનુભવ્યા વગર તેને રસોઈ આવ-ડનાર નહીં! પાકશાસ્ત્ર શિખીને અનુભવ લે તો આખરે તે સાધારણ રસોઈયા કરતાં સારો નિવડે ને વધારે કમાય. જ્યાં સોનું ને સુગંધ અને છે ત્યાં કાંઈ ખાકી ન રહે. માટે સારી વિદ્યા ભણીને તેમાં સારો અનુભવ મેળવે તોજ ભણેલાને જોઈતાં સાધન મળે એમ સમજવું.

મૂળતત્ત્વ કરતાં વધારે શિખેલા પણ જે ભણેલું પૂર્ણ કરવાને અનુભવના પાછળથી યત્ન ન કરે તો તે તેને નકાલું થઈ પડે છે. કોઈ મંદાપાઠશાળામાં રસાયન શાસ્ત્રનો ઠીક અભ્યાસ કરી પાસ થાય છે. અભ્યાસ સારા જ્ઞાનને માટે નહીં પણ પરીક્ષાને માટેજ છે એમ ધારૂા વિદ્યાર્થી સમજે છે. રસાયણનું પુસ્તક અંગ્રેજીમાં ગોખી કાઢ્યું હોય પરંતુ તેમાં જણાવેલી વસ્તુઓ તે એળખતો પણ ન હોય. તેને અહીં શું કહેતા હશે ને શાની થતી હશે તે તેના જાણવામાં આવ્યું ન હોય, અનુભવવાનો અભ્યાસ કરતી વખત તેને અવકાશ મળ્યો ન હોય ને પાછળથી તેમ કરે પણ નહીં એટલે એ વિદ્યા તેને શું કમાઈ આપે વા? રસાયન તો પારસભણી છે પણ ક્યારે કે તેને ખરી રીતે એ-ળખે ને કામમાં લે ત્યારે નોકરી મળી એટલે તેમાં શંકાયા ને પુસ્તક પોથાં કબાટમાં ભરી મૂક્યાં. મહા મેહેનતે ને ઘણે ખર્ચે જ્ઞાન મેળ-વ્યું તે પાછું ચોપડીમાંજ મૂકી દીધું એમ એનો અર્થ થયો. હવે કહે કે એમ કરીએ તો વિદ્યા આપણને નિરૂપયોગી થાય તેમાં વાંક કોનો?

૩. વિદ્યાર્થી અને તેના માળાપમાં એવી ખોટી સમજ બં-ધીને પેસી ગઈ છે કે ભણ્યું તે નોકરીનેજ માટે; પણ આ તેમનો

મોટી ચૂક છે. શાસ્ત્રમાં નોકરીને છેક અધમ ગણી છે. ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, ને કનિષ્ઠ નોકરી એમ કહ્યું છે, તે બરાબર છે. તેમ છતાં સૌને નોકરી ઉપરજ મોહીની લાગી રહી છે. સૌને નોકરી જોઈએ, અને સૌ ખીજા ધંધા રોજગાર કરતાં નોકરીને શ્રેષ્ઠ ગણે છે. પણ રૂપિયાની મરકારી નોકરી કરે તે હા, પણ કોઈ ધંધામાં એથી ખમણું મળે તોય તેની ના. બધા એકુંજ ઘડા ઉપર આધાર રાખે તો એ ઘડો ખિ ચારે કેટલાનું પુરું કરી શકે? પછી ચાપું ચાપું જેને હાથ આપ્યું તે ખરું. જેને હાથ ન આપ્યું તે ખિલકુલ તરસે મરે ને જેને ચાપું મળે તેની પણ તરસ છીપે નહીં. માટે ભાઈઓ તમે, એકજ લતે લાગવાની ટેવ છોડો. ગાડરીયા પ્રવાહના જેવું મુખિત્વ તજી દે. બધા પાલખીએ ખેસે ત્યારે ઉચકે કોણ. એ કહેવત પ્રમાણે સૌ નોકરી કરવા માંડશે તો પછી ખીજા ધંધા કોણ કરશે? ધંધા રોજગારમાં નાનમ નથી; છુટાઈ ઢાંગાઈ ને ચોરી છીનાળીમાં હલકાઈ છે.

તમે એમ પુછશો કે અમારે શો ધંધો કરવો? અમને કોઈ ધંધો આવડતો નથી, અમારી પાસે પૈસા નથી, આખરે ખંધાયા વગર અમને કોઈ ધીરનાર નથી, અમે અમારાથી છેક નીચો ધંધો થાય નહીં. હું તમને પ્રથમ એ કહું છું કે દરેક ભણનારે પોતાના ઘરનો ધંધો તો જરૂર શિખી લેવો જોઈએ. ઘરનો ધંધો હમેશના પ્રમંગથી ચોરી મેહેનતે શિખી શકાય છે. નિશાળમાં ભણતા હોઈએ ત્યારે પણ વખતે વખત નજર રાખવાથી ને કદી જોવાથી તે આવડે છે. પણ તમારામાંના ઘણાને પાપ-દાદાનો કસખ ગમતો નથી, ઘણાને તે હલકા લાગે છે; ઘણા એમ સમજે છે કે પાપદાદા કરતાં આપણે ભર્યા એટલે વિશેષ ગણ્યા ને હુશિયાર થયા, તોપણ જો તેવુંજ કામ કરીએ તો આપણું ભણતર શા કામનું? પણ હું એમ કહું છું કે તમે જો ખરેખરા વિશેષ ગણ્યા ને હુશિયાર થયા હો તો તેનો લાભ લઈ તમારા પાપદાદાનો કસખ વધારે સારી રીતે ચલાવો એટલે તમને વધારે લાભ મળશે. ખેડુતનો છોકરો હોય તે ભણવા માંડે એટલે ખેતીનું કાંઈ સમજે નહીં. પાસ થયા પછી નોકરી ખોજે ને તે ન મળે તો ધોખીનો કુતરો નહીં વાટનો ને નહીં ઘાટનો એમ થાય. ભણ્યા પછી આમ બને તો તે વધારે ખેતકારક કહેવાય. ખેડુતનો છોકરો ભણ્યા પછી ખેતીવાડી સુધારી વધારે પાક મેળવવા માટે પોતાના ભણતરનો ઉપયોગ ક્યાં ન કરે? વિલાયતમાં ને અમેરિકામાં ખેડુતો ધનાઢ્ય થાય છે તે શાથી? ખેતીમાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાથી. એ રીતે હરેક જાતના કસખને આ વાત લાગુ પડે છે. વાણીયા બ્રાહ્મણ નોકરી ઇચ્છે, ખેડુને નોકરી જોઈએ,

હુતાર સવાર નોકરી માગે, ને કોળી નાળી પણ નોકરીની અપેક્ષા કરે; ત્યારે તેનું પરિણામ શું થાય તેનો તમે સોહેજ વિચાર કરી શકશો.

જે તમને કાંઈ ધંધો આવડતો ન હોય તો તમે શિખવાની મેહેનત કરો. જેવી રીતે તમે ભણવામાં મેહેનત વખત ને પૈસાનો ખર્ચ કર્યો તેવીજ રીતે કોઈ હુજર શિખવામાં ખર્ચ કરો એટલે તમને લાભ મળ્યા વગર ફેડેશે નહીં. કોઈ માના પેટમાંથી કામ શિખીને આવતું નથી. સૌ હુજર દોકરો ખાધા પછી હુશિયાર થાય છે. કામ કામાને શિખવે છે એ વાત પણ ખરી છે. માટે તમારા અદ્ય જ્ઞાનનો મિથ્યા ગર્વ છોડી દેખ આમ તેમ નોકરીનાં ફાંફાં ન મારતાં કોઈ પણ ધંધે વળગો.

તમારી પાસે જે પૈસા ન હોય તો તમારાં માખાપ શી રીતે પોતાનો ધંધો કરે છે તે તપાસી જુઓ. તેમના તરફથી કે ખીજ તરફથી કાંઈ મળી શકે એમ હોય તો મેળવો. આખરૂં એકદમ ખંધાતી નથી. પાસે જે કંઈ સાધન હોય તેવડે કામ શરૂ કરો; તમારી હુશિયારીખતાવા માંડો ને દરેક વખતે પાક દાનત દેખાડતા રહો. એટલે તમારી ખજીરમાં આખરૂં ખંધાયા વગર ફેડેશે નહીં. કેટલાક વિદ્યા ભણ્યા પછી પૈસાને વ્યવહાર ન છતાં પણ વેપારમાં પડી તે મુંખધની અંદર શ્રીમંત થઈ પડેલા છે. વળી કેટલાક વ્યાપાર એવી જાતના છે કે તે વગર પૈસા કે જૂજ પૈસા ચલાવી શકાય; માટે પૈસા વગર કાંઈ ધંધ ન શકે એમ તમે ધારો છો તે ખરાખર નથી. તમે કોહો છો કે નીચો ધંધો અમારાથી થાય નહીં પણ ધંધામાં નીચાપણું નથી. હું એમ નથી કહેતો કે 'શ્રાદ્ધાણુ'ને છોકરે મોચીનો ધંધો કરવો, પરંતુ મોચી હોય તે નિશાળમાં ભણીને પોતાના ધંધાને નીચો ગણે એ ઠીક નથી. તે ભણીને પોતે ઉંચ થયો એમ માની લે છે, પણ ખરેખરે ઉંચ થવાને જોઈએ તેટલાં સાધન જ્યાંસુધી તેણે મેળવ્યાં નથી ત્યાંસુધી તે ઉંચ થવાનો નહીં, અને પોતાનો કસબ નીચ ગણી કરે નહીં તો તે ભ્રષ્ટનો ભ્રષ્ટ થઈને ઉલટો પાપદાદાની સ્થિતિ કરતાં પણ અધમ થવાનો. નોકરી મેળવવા પુષ્કળ મેહેનત કર્યો પછી કદાચ તેને પાંચ રૂપિયાની જગા મળી તો તેથી તે કેવી રીતે ઉંચ થશે તે સમજાતું નથી. એના ભાઈઓ કે ખીજ સગાવહાલા જોડા શીવીને એના કરતાં ખમણા ત્રમણા પૈસા મેળવતા હોય અને પોતે પાંચ રૂપૈયામાં પોતાનું શુજરાન પણ ચલાવી શકતો ન હોય ત્યારે એઓમાંથી ઉંચ કોણ ને હુખી કોણ તેનો વિચાર કરો. તમે ભણ્યા છો તો તમારા પોતાના કસબમાં સુધારો કરો, લોકોને રૂચે એવી નવીનારી ગોળે ઉત્પન્ન

કરે એટલે તમે વખણાશો ને સારું પેદા કરશો. ભણુડો મૌચીં ચાલુ જોડામાં સુધારે કરે, અવનવા જોડા ખનાવે, છુટ કરતાં શિખે, ચામડાને વારનીશ ચઢાવે, ચામડાનાં પાકીટ આદિ રૂપાળી ચીજો વિલાયતી આવે છે તેવી પોતે ખનાવે તો તે ગુજરાન જેટલું તો શું પણ શ્રીમંત થવા જેટલું પેદા કરી શકે અને પોતાની ભણુતર વડે સુધારેલી કારીગરીને માટે પ્રખ્યાતી પામે. એજ રીતે હરેક કસબને માટે સમજવું.

પણ વાણીયા બ્રાહ્મણ કેહશે કે અમારે કેમ કરવું. હાલ જે વેપાર ચાલે છે તેમાં તાલ નથી. લોકોને જોઈએ તટલો વેપાર છે નહીં, ને તેઓ કાંઈ કમાતા નથી એમ ખૂબ પાડે છે, તો અમે ભણીને તેવા વેપારમાં ભળીએ તો તે પણ એક ઘડાના ધાણીમાં ઘણા પીવા જાય તેની ખરાખર ધાય એટલુંજ નહીં પણ આ ઘણે તો અકુરે કે ખિલકુલ ખાલી હોય એવું છે. એક જાતનો વેપાર ઘણા કરવા માંડે ત્યારે તેમાં સારી કમાઈ રહે નહીં એ ખરું છે. વળી કેટલાંક કારણથી કોઈ જાતના વ્યાપારમાં મંદી થાય છે. મંદી થયા છતાં પણ તેવી જાતનો વ્યાપાર લોકો કરે તો તેમાં તે સારું કમાય નહીં. એવું બને ત્યારે શા કારણથી મંદી છે તે ખોળી કાઢવું જોઈએ અને તેને માટે ધલાજ થઈ શકતા હોય તે કરવા એટલે વેપાર તેજ પકડ્યા વગર રહેશે નહીં. કદી ધલાજ ન થઈ શકે એમ હોય તો તે વેપાર છોડી કોઈ બીજો કરવો જોઈએ, પણ આપણા લોકો એ ખેમાંથી કાંઈ કરતા નથી તેથી તેમને હુખ વેઠવું પડે છે. કારણ ખોળી કાઢવાં, નવી કુક્તિઓ શોધી કાઢવી, વેપારમાં સુધારો કરવો કે એક જાતના વેપારમાં તાલ ન પડે એમજ હોય તો બીજો લાભકારક વેપાર ખોળી કાઢવો એમાંજ વિદ્વાનું કામ છે.

વેપાર પદલવો એ આપણા દેશમાં હુદ્દયે કરીને વિકટ કામ થઈ પડ્યું છે પરંતુ હાલમાં લોકો કંઈ કંઈ ફેરફાર કરી શકે છે. છેક નીચી જાતના જે ધંધા ગણાતા હોય તે ઉચ્ચ વર્ણથી થઈ શકતા નથી પરંતુ બીજી જાતના કે યોગ્ય ઉતરતા ધંધા કોઈ સિદ્ધ ખેસે તો તેને હાલમાં આઝી પંચાત પડતી નથી. વળી આપણા લોકોને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે જે રસ્તે આપદાદા ચાલ્યા આવ્યા તેજ રસ્તે જવાનું વધારે ગમે. નવો રસ્તો ખોળવાની તસ્દી લેવી ગમતી નથી, પણ એવી કાયદાકારક તસ્દી લેવાનું કામ ભણુલાએ ધીમે ધીમે કરવું જોઈએ. પૈસા વેચી ખાનાર ધારેખ કોથળી લઈ ખજારમાં ખેસે ને આઠે દહાડે ખે આના પણ માંડ મળવી ન શકે એમ હોય તોપણ તે કંઈ સારી કમાણીનું કામ લઈ ખે-

સવાની દરકાર ન કરે એ કેલું દુઃખદાયક કેહેવાય? પૈસાનો વટાવ એવી જાતનો થઈ ગયો હોય કે આખો દહાડો કોયળી લઈને ખેતી રહે તોય ખે દાઢીયાં પણ મળે એમ ન હોય તોય પણ આપણે પારખ પડ્યા ના-
ણાની કોયળી ખભે મુકી ભર ખજૂરમાં જનારા ઉજળીઆટ ધંધો કર-
નારા તે આપણાથી ખીજે કસખ કેમ થાય? તેના મનમાં ખીજા બધા
કસખ જાણે નીચાજા હોય એમ લાગે છે. મજૂરની પેઠે ત્રાંખાના પૈસાનો
ખભે ભાર વેઠવો, પૈસાની આપ લે કરી હાથ કાળા કરવા ને આપે દ-
હાડે એક આનો પણ વખત ન મળે તે ધંધો સારો શી રીતે ગણાય?
તેને ઉત્તમ ધંધો ગણી પકડી રહેવામાં ચૂક છે.

વેપાર મંદ પડવાનું મોટું કારણ પરદેશી માલ છે. પરદેશી મા-
લ દેખાવડો ને સસ્તો આવે છે એટલે સૌ કોઈ તે લેવા પસંદ કરે છે.
પરદેશી માલની ખટ્ટ ખપત થવાથી તેવો માલ આ દેશમાં ખનવાનું ખં-
ધ પડતું જાય છે એટલે તે ખનાવનારા કારીગરો અને તે વડે વેપાર ક-
રનારા વેપારીઓ રોજગાર વગરના થતા જાય છે. આવે સમે કેમ કરવું
તે વિચાર વડેજ ખેળી શકાય છે.

પરદેશી માલના મોઢા આગળ આપણો માલ પોશાતો નથી તેનું
કારણ તે દેખાવડો, સસ્તો અને અવનવો હોય છે. આ ત્રણ વાતો જો
આપણે અહીં થતા માલમાં આવી શકે તો તે પોશાય. બહુલાઓ આ-
માંની કોઈ પણ એક વાત સિદ્ધ કરવા લક્ષમાં લે ને તેમાં તે ફતેહ પા-
મે તો જરૂર કમાણી થાય.

માલ દેખાવડો કરવામાં વધારે ખર્ચ પડે છે તેમ નથી. વખતે
ઓછે ખર્ચે પણ દેખાવડો થઈ શકે. વધારે વિચારની ને વધારે સફાઈ-
ની તેમાં જરૂર છે. જેટલીક વાર તો અવનવું હોય તેને લોક દેખાવડું
ગણી લે છે. જે કાંઈ અવનવું હોય તે જાતે ખરેખરું દેખાવડું ન હોય
તોય પણ પ્રથમ આપણને તે પ્યાડું લાગે છે, મોટે આવા જન સ્વભાવ ઉ-
પર લક્ષ આપીને ખનાવડો કરવામાં હોશીયારો જોઈએ, અને એવી હો-
શીયારી બહુયાથી વિશેષ આવી શકે છે. આપણા પીતળના ખડોયા ખ-
રાખર કામમાં આવે એવાને ટકાઉ હોય છે. તેમાં કારીગરી પણ ઓછી
નથી હોતી તેમ છતાં વિલાયતી પીતળના ચોરસ ખડોયાને લોકો વધારે
પસંદ કરે છે. તેઓ તેમને દેખાવડા માને છે. હવે જે કંસારા દેશી
ધાતુના ખડોયા ખનાવે છે તે સફાઈદાર પતરું લઈ વિલાયતી ચોરસ ખ-
ડોયા વધારે સેહેલાઈથી ખનાવી શકે છે, અને તે વિલાયતી કરતાં સ-

સ્તા પણ વેચી શકે એમ છે. દેશી ખડીયાનો વેપાર જેને ત્યાં ન ચાલતો હોય તે એવા જે ભણેલા કંસારાને કામ ધંધો ન સુઝતો હોય તે આવી જાતનું કોઈ કામ લઈ ખેસે તો તેને કેમ કમાણી ન થાય વાર? એમાં કાંઈ મોટી મુંડી જોઈએ એમ પણ નથી. આવો ધંધો ગેરઆખરૂં ભરેલો પણ કહી ન શકાય. એજ રીતે વિલાયતી જેવી દીવીઓ, ચમચા, રકાખીઓ વગેરે કરે તો નવી તરેહનો દેશમાં વેપાર જાગે ને લાભ થાય. આ કામ સોની, કંસારા, હુદાર, વગેરે કારીગરોના ભણેલા છોકરાં લઈ ખેસે તો તેમની લોકો કેમ નીંદા કરે તે સમજાતું નથી. સોની લોકો નવાં નવાં ધરેણું વખતે વખત પેદા કરીને ખાઈડીઓને મોહલગાડે છે તેથી ખીજા બધા કારીગરો કરતાં તેઓ સારી હાલતમાં રહ્યા છે. એજ ઉપાય બધી જાતના કોસખમાં લેવો જોઈએ. તમે જુઓ કે વિલાયતથી એક વખત એક જાતના સાજુ કે ગવનને ધોતીયાં આવ્યાં તે ખીજા વાર ભાએજેજ આવે છે તેમાં યોગે ધણો ફેર થઈ ખીજા વખત ખીજાજ ઘાટનાં આવે છે. એટલે લોકોને તે લેવાનું મન થાય છે.

માલને સરતો પાડવા માટે પણ કેટલીક યુક્તિઓ થઈ શકે છે. આપણા દેશમાં કેટલીક ચીજો ધૈર્ય કૃપાએ એવી જથ્થાબંધ ઉત્પન્ન થાય છે કે તે સોંધી ને સફરી મળી શકે છે. એ ચીજો વિલાયતમાં જાય છે ને તેના ઘાટ ખની પાછા આવે છે. એવા ઘાટ અહીં ખની શકે એમ છે માટે તે ખનાવામાં રખડતા ને જળવી નોકરી કરતા વિદ્યાર્થીઓ કામે લાગે તો તેમને જરૂર ફાયદો થાય. હું તમને યોગ દાખલા આપું એટલે તે ઉપરથી વિચાર કરશો. તો તમને પુષ્કળ કામ જડી આવશે. અહીં અજમે પુષ્કળ પડે છે. અજમે વિલાયત જાય, ત્યાં તેનો અર્ક કહાડે ને તે અહીં આપણે પાંચસાત આને તોલો લઈએ. એવો અર્ક અહીં સહેજ કાઢી શકાય એમ છે. અને તે વિલાયતના કરતાં અહીં કાઢે તો સરતો પડે એમાં પણ શક નથી. અત્તર ખેંચવાનું કામ આપણા લોકો જાણે છે. જે યંત્રથી અત્તર ખેંચાય તે ચંત્રી અર્ક તો જલદી ખેંચાય. મોટા યંત્ર કરે તો જથ્થાબંધ અર્ક નિકળે ને તે સરતો પડે. અર્ક કાઢવાનું કામ બ્રાહ્મણ વાણીઆના છોકરા લઈ ખેસે તો તેને શી નાનમ લાગે તે કહો. એમાં બહુ પૈસાનું કામ પણ નથી પણ તમે કેહેશો કે અમને અર્ક ખેંચતાં કેમ આવડે? અમે એવું કાંઈ ભણ્યા નથી. ભણ્યા નહિ તો કાંઈ હરકત નથી; હવે ભણવા માંડો.

જંગલમાં પુષ્કળ જાતનાં લાકડાં થાય છે તેમાંથી કેટલીક જાત

તા લાકડાંની હાથમાં ગ્રાસવાની શોભીતી લાકડીઓ, આંકળીયો, રેતદા-
નીયાં હાખડીઓ, ખટન વગરે ખની શકે. પ્રથમ અજમાશ કરવામાં કાંઈ
ખડુ પૈસા જોઈશું નહિ. ફક્ત મેડેનત, ધીરજ ને મંડ્યા રેહેવાની પ્રથમ
જરૂર છે. કામ સિદ્ધ થયા પછી થોડા પૈસામાં એવી જાતનો વેપાર ચા-
લી શકે, ને કમાઈ થાય. આવાં આવાં કામ કરનારની કોણ નીંદા કર-
શે ને તેમને કોણ નાત બહાર મુકશે વાડ? કદી કાંઈ આણસ-
મજી નિંદા કરે તો તેથીજ ડરીને દુખી થવું એ ખરાખર નથી. આપણે
અહીં ખેરીયા પેટેલાંના જેવું કામ કરતી નથી. પહેલાં દીવેલ તેલ વગેરેનું
ખરચ ખેરીઓ રેંટીયાપુણીમાંથી કાઢતી. રેંટીયા કાંતવાનું કામ પડી ભા-
ગ્યું એટલે ખેરીને તડાકા મારવાનું થયું. પરંતુ તેમને માટે કાંઈ નવા
ઉદ્યમ ખોળી કાઢવા જોઈએ. તેમને ઉપયોગી થીવતાં ભરતાં શિખવું
હોય તો તેથી લાભ થાય. દોરાના ખટન તરતી કરે તો તેમાં સોડેજ
કમાઈ થાય. ખીજ પણ અનેક તરેહનાં ઘેર ખેડાં ખેડાં કામ થઈ શકે
એવાં છે તે હલકા નોકરો ઘેર કરી શકે અને તેમાં ઘરનાં ખેરાં છોકરાં
પણ મદતમાં આવી શકે. અમદાવાદમાં એક ઉચાગર થયેલા મેહેતાજીએ
બિલાયતી જેવા પાકા દોરાની ગોટીઓ આંટીઓ વગેરે કરવાનો પોતાની
મજે સંચો બનાવ્યો છે અને તે તેની સ્ત્રી અને કેટલીક ખેરીઓને રોજ
રાખી ચલાવે છે. એથી ઘણી ખેરીઓને ઉજ્જમ મળ્યો. તે મેહેતાજીને
હાલ મહિને દસ રૂપિયા ચોખા મળે છે. તે આશા રાખે છે કે આગળ
જતાં વધારે લાભ થશે. આવાં આવાં કામ ખોળી કાઢવાં ને ચલાવવાં
એમાં ભણતરનો ખરો ઉપયોગ છે.

સંચાવડે કામ જલદી થાય છે. અને તેથી તે સસ્તું પડે છે. મોટા
સંચા લાવવાનું ગરીબ લોકથી બને નહીં. પણ કેટલાક હાથે ચલાવવાના
નાના સંચા થાય છે તે થોડા રૂપિયામાં મળે કે અહીં તૈયાર કરી શકાય
અને સાધારણ અક્કલથી ચલાવી શકાય. મોજાં વણવાનો હાથ સંચો
અમદાવાદમાં ને ખેડામાં છે તેવા મગાવી કે ખનાવી કામ કરે તો
લાભ થાય. વધારે કામ થાય એવી સાજો મળે છે. લાકડાં શીંગડાં વ-
ગેરેનાં ખટન કરવાના, ક્રીત ખનાવવાના, તાર ચપડવાના, કપડાં ધોવાના,
કોતરણું કામ કરવાના, પરખીડાં ખનાવવાના, દોરા થરડવાના વગેરે અનેક
તરેહના સંચા પાંચપચાથ રૂપિયામાં આવે અને તે વડે કામ કરે તો
સારો લાભ પણ થાય. આવી જાતનું કામ કરવામાં કાંઈ નિંદા કરે
નહિ. એ કામ કાંઈ હલકું પણ ગણાય નહિ.

છેવટ મારે તમને કહેવાનું એટલુંજ છે કે ઉપર કહેલી સઘળી વાંતો વાંચીને ખૂબ વિચાર કરો. કેટલાએક જોલ તમને કડવાતો લાગશે પણ તે રોગ સમે ઓસડ સમાન છે. ભણીને શું કરવું એ વાતથી, એવી તમને સમજ પડશે. ટકા ટકાની વાંતો મળવાથી એકજણને અત્યંત લાભ થયો હતો, એજ રીતે આ ત્રણપાંધની વાત હું તમને આપું છું. પૈસા ખર્ચીને લીધેલી વાત નકામી જવા દેશો નહિ. આહારો તો વખતે એક પૈસાની વાત વડે પૈસાદાર થઈ શકશો. નીચેના સિધાંત કાળજીમાં કોતરી રાખજો.

૧ આપણે ભણી ઉતર્યા એમ કદી માનવું નહિ. ૨. આખી જીંદગી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ગાળવી. ૩. ભણેલું ભૂલવું નહિ. ને નવું નવું ઉપયોગી શિખ્યા કરવું. ૪ સંસારનું અનુભવી જ્ઞાન મેળવી ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ એ દોષ ટાળવો. ૫. ભણેલું નોકરીનેજ માટે છે એમ નથી. ૬. કોઈ પણ પ્રમાણીક ધંધો કરવામાં નાનમ નથી. ૭. જવા નવા હુજર શિખવા ને તે વડે કમાઈ થાય એમ કરવું.

અંક ૪ થો.

એક લોકોને હુમનાઓ.

એક ખાતરને પાણી, કરમને આણે તાણી.

ઘણા ખેડુત લોકો કહે છે કે પ્રથમ કરતાં હાલ પાક યોડો થાય છે, એ વાત ખોટી નથી. પણ એ વિષેનાં કારણો વિચારવંત લોકો અને સાધારણ એક લોકો જૂઠાં જૂઠાં ખતાવે છે. સાધારણ લોકો કહે છે કે આ તો કળિયુગ છે, ને પૃથ્વીએ કસ ચોર્યો છે તેથી પ્રથમ કરતાં હાલ પાક ઓછો થાય છે. વિચારવંત લોકો યુગ મહાત્મ્ય, અથવા કાળ મહાત્મ્યને ખરું માનતા નથી. તેઓને એમ લાગે છે કે માણસની સારી કે નરસી સ્થિતિ તેની કૃતી ઉપર આધાર રાખે છે. આ ખાખતમાં તેઓ એમ કહે છે કે પૃથ્વીએ કસ ચોર્યો નથી, પણ પૃથ્વીમાંના ફળદ્રુપ દ્રવ્યો જે ખેતીવડે ઘણા કાળથી લઇ લેવામાં આવે છે તેના ઉમેરો પાછો જમીનમાં થતો નથી, તેથી જમીનમાંનો પાક ઘટવા લાગ્યો છે. એ તેમનું કહેવું વાજખી છે. માટે જમીનના ફળદ્રુપ અંશો જમીનમાં પાછા નાંખે તો જમીન પાછી ફળદ્રુપ થયા વગર રહે નહીં. એ વાત સમજવા સારું દુધાળી ભેંસ અથવા ગાયનો દાખલો લઇએ. કોઇ ગાય અથવા ભેંસ સારી દુધાળી હોય, પણ જે તેના માલીક દુધ કાઢી લઇ તે ગાય અથવા ભેંસને ખાકુણું, કપાશીઆ, અન્ન, ઇત્યાદિ પુષ્ટિકારક પદાર્થ ન ખવરાવે તો તે ગાયનું અથવા ભેંસનું દુધ કમી થાય. તેજ પ્રમાણે જમીનના ફળદ્રુપ અંશો પાછા ન આપીએ તો તેની સ્થિતિ પણ તેવીજ થાય. વળી એ વાત અનુભવ સિદ્ધ પણ છે. કોઇ પડતર જમીન નવી ખેડી હોય ત્યારે યોડા વર્ષ સુધી તેમાં પાક વધારે થાય છે, તેનું કારણ એ કે એવી જમીનમાં ધળદ્રુપ દ્રવ્યો વધારે હોય છે. તે વર્ષો વર્ષના પાકમાં યોડા યોડાં કમી થાય છે ને તેથી પછી પાક ઓછો થતો જાય છે.

આ દેશમાં પ્રથમ પાક વધારે થતો હતો એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. એ વિષેની ખાતરી પાછલા વખતના યોડા ઘણા દાખલા જે મળી આવે છે તેથી થાય છે. સત્તરમા સૈકામાં એક એક જમીનમાં ૧૩૩૮ રતલ ચોખા, ૧૧૫૫ રતલ ઘઉં અને ૬૦૦ રતલ કપાસ અથવા ૨૨૩ રતલ રૂં એ પ્રમાણે પાકનું હતું. ને હાલમાં ૮૦૦ થી ૯૦૦ રતલ ચોખા, ૬૬૦ રતલ ઘઉં અને ૫૨ રતલ રૂં * પાકે છે. ભરૂચ જિલ્લાને

મોટેમળેલા આંકડા વધારે ખાતરી કરે એવા છે. સને ૧૮૨૮ માં ૧૨૮ રતલ રૂ ની, સને ૧૮૪૪ માં ૮૩ રતલ રૂ ની, સને ૧૮૫૮ માં ૧૭ રતલ રૂ ની સરાસરી હતી અને હાલમાં ૫૨ રતલ રૂ ના પાકની સરાસરી છે. એ ઉપરથી પ્રથમ કરતાં પાક કેવી રીતે દિવસે દિવસે ઓછો થાય છે એનું અનુમાન થઈ શકશે. તે પર વિચાર કરતાં એમ ભાસે છે કે જો આ દેશના ખેડુ લોકો પોતાની રિથતિ સુધારવા સારૂ પ્રયત્ન નહીં કરે તો આવતી વીસીમાં પાક ઘણાજ કમી થઈ જશે.

ઈંગ્લાંડ દેશની જમીન આ દેશના કરતાં સારી નથી. પણ ત્યાંના લોકો સરાસરી ૫૦ મણુ ઘઉં હાલ એક એકરે પકવે છે. ને કેટલેક ઠેકાણે તો એથી પણ ઘણું વધારે પાક થાય છે.

અમેરિકા દેશમાં પણ સાધારણ અને સુધરેલા ખેડુત લોકોના પાકમાં ઘણું તફાવત પડે છે. સાધારણ ખેડુની ખેતીમાં એક એકરમાં ૭૦ મણુ ખીજું ધાન્ય અથવા ૨૬ મણુ ઘઉં પાકે છે. ત્યારે સુધરેલી રીતે ખેતી કરનારના પાકમાં એક એકરમાં ૧૬૦ થી ૨૦૦ મણુ સુધી ખીજું ધાન્ય અને ૮૦ મણુ સુધી ઘઉં થાય છે. આવા દાખલા જોઈ આ દેશના ખેડુત લોકો જો પોતાની ખેતી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે પણ સફળ થશે એમ મને લાગે છે.

ખેતીમાં ખેડ અને ખાતર એ બે મુખ્ય છે. અને એમાં ઘણું સુધારે આપણા દેશમાં થવા સરખો છે. પરંપરાથી ચાલતી આવેલી રીતમાં ફેરફાર કરવા તરફ આપણા લોકો ખિન્નકુલ લક્ષ લગાડતા નથી, એ મોટી ખેદની વાત છે. આ દેશમાં હજારો વર્ષ પહેલાં જે હજો ચાલતાં તેજ હાલ પણ ચાલે છે. તેમાં કાંઈ પણ ફેરફાર જેવા સુધારો થયો નથી. ઈંગ્લાંડના લોકો આપણા જેવા નથી. તેમણે હજો જૂદી જૂદી તરેહનાં ખનાવ્યાં છે. તેમાં વળી વચાળના યંત્ર વડે ચાલે એવાં પણ ખનાવ્યાં છે. તેથી ત્યાંના ખેડુતો થોડા ખર્ચમાં વધારે જમીન ખેડે છે. એ ભારે ફાયદાનાં હજો આ દેશના ખેડુ લોકોને પસંદ પડે તેમ નથી. તેમજ લોકોનાં ભારે હજો આ દેશના નખળા ખજાને માફક આવે એવાં નથી, માટે આ દેશના હજોમાંજ થોડો ફેરફાર કરવો જોઈએ ને તે થઈ શકે એવું છે.

અમેરિકન તથા અંગ્રેજી નમનાનાં ઘણી જાતનાં હજોનો આ દેશમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે, તે અહીંયાં સારાં

૧ જમીન એક વર્ષ વાસેલ રાખી કપાસ કરે છે ત્યારે એથી વધારે પાક થાય છે, પણ આ આંકડા સરાસરીના છે એમ લાગે છે.

ચાલે એવાં નથી એવું કહ્યું છે. * પણ કાનપુરમાં મી. સ્પીય અને કંપનીએ આ દેશના હળમાંજ ઘોડો ફેરફાર કરી હજો ખનાવ્યાં છે, તે સારાં કહેવાય છે. હીસારના સરકારી કચારલ કાર્મિના સુપરીન્ટેન્ડન્ટ મેજર જનરલ એ. જી. એન્જલો સાહેબે હળ કર્યાં છે, તે સુધાં અને સારાં ચાલે છે, એમ કહેવામાં આવે છે. “ રાનસમના પ્રીમીટીવ ઇન્ડીયન પ્લાટ્” એ નામના હજો આવે છે, તે ઉપરથી ઘડેલા લોદાનું હળ નડીયાદના દેશાઈ રાવ ખાલાદુર વેહેરીદાસ ગ્રાજુલાઈ એમણે ખનાવરાવ્યું હતું ને તે વડોદરા ખેતીવાડી પ્રદેશને વખતે ચલાવવામાં આવ્યું હતું, ને તે ઠીક ચાલ્યું હતું. આમાંથી કાંઈ નમુનાને અનુસરી અથવા આ દેશમાં જૂદા જૂદા દેશોએ ચાલતાં હજોમાં ત્યાંની જમીનની તથા દોરોની સ્થિતિ ઉપર નજર રાખી ફેરફાર કરવામાં આવે તો ખેતક કાયદો થાય એવું છે. હાલ જમીન ખેડાય છે તેનાથી ઉંડી અને તેટલાજ ખજાદથી ખેડાય એવું કંઈ થવું જોઈએ. હળ આ દેશમાં ખની શકે અને તે દુસ્ત કા-રવાં હોય તો તે પણ અહીં થઈ શકે ને ખરચ વધારે લાગે નહીં એ વાતો ફેરફારની ખાખતમાં મુખ્યત્વે કરી ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. ખેડવામાં જમીન જેમ ઉંડી ખેડાય તેમ વધારે સારું. પણ તેની સાથે ખાતર વાળી ફળદ્રુપ જમીનનું પડ ઉપર હોય છે તે નીચે જઈ નીચેની માટી ઉપર આવે તો તે સારું નહીં. એ માટે ખે ઉપાય છે. પેહેલો—જમીન વર્ષો વર્ષ ઘોડી ઘોડી વધારે ઉંડી ખેડવી. બીજો—અમેરિકામાં ગ્રામ્સોઈલપ્લાટ નામનાં હળ થાય છે, તેવાં અહીં શરૂ કરવાં. ઉપરની જમીન બીજા હળથી ખેડવી, ને પછી નીચેની જમીન એ હળથી ખેડવી. એ હળમાં એ કાયદો છે કે નીચેની માટી ઉપર નહીં આણતાં જમીનને અંદરથી પોલી કરે છે. એથી ઉપરની જમીનનું ફળદ્રુપપણું કાયમ રહે છે, ને જમીન પોલી થવાથી, છોડવાનાં મૂળ, સારું પોષણ પામી, છોડવા મજબૂત થાય છે, ને તેથી પાક સારો આવે છે. ખેડમાં જમીનના પરમાણુ જેમ જુદા જુદા થાય તેમ સારું; અથવા ખેડતની બાજામાં કહીએ તો, જેમ દેખાં ભાગવામાં આવે તેમ વધારે સારું, એ વાત હમેશ ધ્યાનમાં રાખવી.

બીજી ધ્યાન આપવા જેવી વાત ખાતરનો સુધારો છે. ખાતરમાં પાતળ (પ્રવાહી,) અને સૂકું એવા ખે ભેદ છે. આ દેશમાં ઉકર-ડાનું ખાતર કરે છે, તેની ખેડુ લોકો ખિલકલ કાળજી રાખતા નથી. તેથી ઇન્ડીયન અગ્રીકલચરીસ્ટ જાનેવારી સન ૧૮૮૦નો નંબર પાનું ૬. જોવું.

એ ખાતરનો જેટલો શુણુ લાગવો જોઈએ, તેટલો જમીનને લાગતો નથી. ખાતરનો મુખ્ય ભાગ જેથી છોડવાને પોષક દ્રવ્ય મળે છે, તે ભાગ ખાતર તડકામાં ખુબ્બુ જડવાથી જતો રહે છે. ઉકરડાનું ખાતર સારું કરવામાં નીચેની મુખ્ય વાતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

૧. એ ખાતર ઉપર વરસાદનું પાણી અને સૂર્યનાં કિરણો પડે નહીં, એ માટે છાપરા નીચે ઉકરડો કરવો અથવા જમીનમાં છોખંધ ટાંકા જેવો ખાડો કરવો, અથવા છોએડી મોટી કાઠીઓમાં ખાતર પડે એવી તજવીજ કરવી.

૨. ખાતર હમેશ જીનું રહી જેમ તેનો કોહોવાટ થાય તેમ વ-ધારે સારું.

૩. ઉકરડો અથવા ટાંકામાં ખાતર નાંખવું. તે એવી રીતે નાંખવું કે દરરોજ જે ખાતર થાય તેનો એક થર દેવો અને દીવસે દોરો-નું જે મુતર થાય તે ખાતરનાં થર ઉપર રેડવું, અને ઉકરડામાંથી એ પદાર્થ બહાર આવે તો તેને સારું એક ખાડો ખાણુ ઉપર નીચાણમાં કરવો, તે એવી રીતે કરવો કે તેમાંજ એ પાતળો ભાગ પડે ને તેમાં જે પાણી (મુત) ભરાય તે તે પાણું ઉકરડા ઉપર નાંખવું.

આ રીતે કાળજીથી જે ખાતર તૈયાર કરવામાં આવે, તો તેનો ઉપયોગ કરવાથી જમીન ફળદ્રુપ થશે. અને ખેતરમાં ખરસણું વધારે થશે નહીં. ઉકરડાનું ખાતર એક વાર ખેડ કરી, બીજી વારકી ખેડ થતાં પહેલાં નાંખવું, એટલે બીજી ખેડ વખતે તે જમીન સાથે મળી જશે, અને તેથી તે ખાતર પાકને ઘણું શુણુ કરશે.

ખેડેડી જમીનમાં દોર બકરાં ઉંટ ઇત્યાદી ખેસાડવાથી તેમનું ખાતર જમીનનાં પરમાણુ સાથે ઉપરથી નાંખવા કરતાં જલદી મળી જાય છે, ને તેથી તે જમીન કસવાળી થાય છે. આ વાત ચરોતરના ઘણા ખેડુતો સારી રીતે, જાણે છે. શિયાળામાં જમીન ખેડ્યા પછી ખેતરમાંજ જે દોર ખેસાડવાનું બની શકે તો આ રીતથી સારો ફાયદો થાય.

દોરનું ખાતર આ દેશમાં વાપરવામાં આવે છે, પણ ઘોડાની લાદના ખાતરનો ઉપયોગ આપણા લોકો કરતા નથી. યુરોપમાં એ ખાતરનો સારો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઘોડાની લાદ ગરમ છે, ને બળદનું છાણ થંડું છે. એ ખેડનો ભેગ કરવામાં આવે તો ખાતર સારું થશે. અને હાલ જે લાદ ફોકટ જાય છે તે જશે નહીં. આ વિષે આ દેશમાં કોઈ અનુભવ લઈ એ ખાતરનો સારીત ઉપયોગ

કરી ખતાવે તો તેથી ઘણા લાભ થાય.

સૌથી મોટું ઉપયોગી, અને કીમતી ખાતર માણસનું મળ મૂત્ર છે તે આ દેશના ઘણા ખેડૂત લોકો ઉપયોગમાં લેતા નથી, અને તેથી એ કીમતી ખાતર વ્યર્થ જાય છે. ચીન અને જાપાન દેશમાં આજ ખાતરથી જમીનની ફળદ્રુપતા ઘણા કાળથી ત્યાંના લોકોએ જાળવી રાખી છે હિન્દુસ્તાનમાં પણ જે જે ઠેકાણે આ ખાતરનો ઉપયોગ લોકો કરે છે ત્યાં તેથી જમીનને ઘણાજ ફાયદો થયેલો છે. આ ખાતર ગંદકી વાળું હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવા ઉપર આ દેશના લોકો લક્ષ આપતા નથી. પણ એ મોટી ભૂલ છે. એ ખાતરના ઉપયોગ વિષે, આખા યુરોપમાં પ્રખ્યાતિ પામેલો ડાક્ટર લાઈબીગ નામનો રસાયણવેત્તા લખે છે કે, શેડર અને કર્મખાઓમાં જે અનાજ ખેડૂત લોકો પુર પાડે છે, તેમને શેડરના લોકોના મળમૂત્રનું ખાતર મળે તો તે જમીનનું ફળદ્રુપપણું કોઈ પણ વખત ઘટશે નહીં.

એ ખાતર ગંદકી વાળું છે ખરું પણ માણસનો મળ તાજે હોય ને તે ઉપર માટી પડે તો તેથી ગંદકી રહેતી નથી. જે ગામોમાં મ્યુનીસીપાલિટીઓ છે, અથવા તાજખાનાંઓ ભંગીયા વાળે છે, ત્યાં જુજ અર્થમાં એ ખાતર સારું ખનવા જેવી રીત ચાર્ટર્ડ નામના એક જર્મન વિદ્વાને ખતાવી છે. તે કહે છે કે, મોટા ખે અથવા ત્રણ ખાડા ખોદીને તેની મોડીના ઢગલા, તે ખાડા નજીક કરવા; દરરોજ જે મળમૂત્ર નીકળે, તે એ ખાડામાં એક સરખો થર થાય, એ રીતે નાંખવું અને તે ઉપર માટીના ઢગલામાંથી તેટલોજ માટીનો થર થાય, એવી રીતે માટી નાંખવી. એ ખાડામાં વરસાદનું પાણી ન જાય તથા તડકો ઉપર ન પડે, એ માટે છાયા કરવી. એ રીતે ચોમાસા સુધી રહેવા દઈ પછી એ માટી સાથે મળમૂત્ર મળી જે ખાતર થાય છે તેનો ખેતરમાં ઉપયોગ કરવો. તેમ કર્યાથી એની ગંદકી આવતી નથી ને પાકને ઘણું શુણ્કારી એ ખાતર થાય છે.

એજ પ્રમાણે હાડકાંનું ખાતર પણ ફળદ્રુપ છે. આ દેશમાં હાડકાંનો કાંઈ ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. ઈંગ્લાંડ દેશમાં પ્રથમ ખીડની જમીનમાં એ ખાતર નાંખવાનો પ્રચાર શરૂ થયો; ને તેમાં તેના ઘણા ફાયદો જણાયાથી વાવેતરની જમીનમાં પણ એ ખાતર દાખલ થયું. એ ખાતર થોડું હોય તોપણ જમીનને સારો શુણ્ક કરે છે, ને ઘણા દિવસ લગી તેના શુણ્ક પહેંચે છે. ઈંગ્લાંડમાં પ્રથમ હાડકાના અરધા ઈંચના કડકા કરી તે નાંખવાનો પ્રચાર શરૂ થયો, ને ત્યાર પછી તેને ઝીણાં

કરવાનાં યત્નો થયાં. સને ૧૮૪૦ માં લાઇબીગ નામના રસાયણશાસ્ત્ર-વેત્તાએ એનું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે હાડકાના લોટ ઉપર જે સલ્ફ્યુરિક આસીડ (ગંધકનો તત્ત્વ) નાંખ્યો હોય તો તેથી હાડકાના પરમાણુ, જમીન સાથે વેહેલા મળી જાય છે. એ ખાતરને “સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ” કહે છે, એ ખાતરનો હમણાં યુરોપમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે ઇંગ્લાંડ દેશમાં જે હાડકાં થાય છે તે સિવાય દર વર્ષે ૫૬૦૦૦ ખાંડી હાડકાં ઇંગ્લાંડમાં પરદેશથી જાય છે. આ દેશમાંથી પણ ઘણાં હાડકાં રેલવેથી જાય છે, એમ જોવામાં આવે છે, પણ તેનો ઉપયોગ લોકો અહીં હજી કરતા નથી, એ ખેડકારક છે. ગંધ સાલમાં વડોદરા રાજ્યના દીવાન સાહેબે એ ખાતર વડોદરામાં કરાવ્યું હતું, અને તેનો અનુભવ લેવા માટે એ ખાતર જૂદે જૂદે ઠેકાણે મોકલ્યું હતું. ડાંગર વિનાના પાકને એ ખાતરથી સારો ગુણ થયો હતો તમાકુ તથા મરચાંની વાડીને પણ એથી સારો ગુણ થયો એમ જણાયું હતું. આ લખનારે પોતે એમ જોયું છે કે જેટલી જમીનમાં સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ નાંખ્યો હતો તેટલીજ, ને તેવીજ જાતની જમીનમાં સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ કરતાં છાણનું ખાતર ત્રીગણાં વજનમાં વધારે નાંખ્યું હતું, તોપણ સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ જે જમીનમાં નાંખ્યું હતું, તેનો પાક સારો થયો હતો.

એક અમેરિકન વિદ્વાન કહે છે કે સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ જાતનું ખાતર ઉપરના પાકને તથા હાડકાના લોટનું ખાતર જમીનની અંદર થનારા પાકને સારું ભાવે છે. હાડકાં ઝીણાં કરવાને એક સેહેલો ઉપાય એ છે કે, હાડકાના કડકા આથરે એક ઇંચના કરવા; ને તે પાણીમાં ખૂબ પલાળવા અને તે તથા તેની સાથે તેટલીજ માટી મેળવીને તે ઢગલા તડકામાં ગૂંતવા દેવા, તેથી તાપની ગરમી હાડકાંને લાગી હાડકાં ખેતરમાં નાંખતાંજ ઝીણાં થશે, ને જમીનના પરમાણુ સાથે મળી જશે.

આ દેશના ખેતુ લોકો પ્રવાહી ખાતરનો ઉપયોગ ખિલકુલ કરતા નથી, એ મોટી ભૂલ છે. પ્રવાહી ખાતર જમીનના પરમાણુ સાથે વેહેઈ મળે છે, ને તેથી છોડવાને ફાર્દો ઘણો થાય છે. છાણ અને મુતરનું પ્રવાહી ખાતર કોહોવા દષ તે વરસાદ પડતાં પેહેલાં થોડીવાર અગાઉ નાંખ્યું હોય તો, તેનો ગુણ જમીનને ઘણોજ થાય છે એ ખાતર પીપમાં ભરી ગાડામાં નાંખી લાવી, ખેતરમાં છાંટ્યું હોય તો થોડી મેહેનતથી આખા ખેતરમાં છાંટી શકારો. એવા ખાતરનો ઉપયોગ પ્રથમ આ દેશમાં થતો હતો. ભરૂચની નજીકના એક

આમમાં એ રીતે ખાતર નાંખતા હતા તે જોઈ યુરોપમાં એવી રીતે ખાતર નાંખવાની ભલામણ ડાકટર હોન્ડ નામના પ્રવાસીએ ૪૦ સં ૧૭૮૭ માં કરી હતી એ ઉપયોગી રીતનો શુજરાતમાંજ પ્રસાર થયો નથી એ મોટું આશ્ચર્યકારક છે.

આપણા ખેડુ લોકો ઉકરડાના ખાતર વિના ખીજ ખાતરનો ઘણુંકરી ઉપયોગ કરતા નથી, પણ સુકાં માંછલાં, મીઠું, યુનો, સુ-રોખાર, કોઈ પણ જનવરનો મળ, તળાવની તરી, ધરમાંનો ખુમાસ ચામડાની છોલ, લાકડાંનો વેહેર, લોહી, માંસ, પક્ષીની પાંખો, ઉન, રાખોડી, નાના છોડવા, પક્ષીઓની હગાર, ખાળકુંડીનું પાણી, ગામમાંનો કચરો* દત્યાદી પદાર્થોનો ખાતરમાં સારો ઉપયોગ થાય છે. સુરોખાર કીમતી છે, તેથી ખાતરમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું ગરીબ ખેડુતોને અઘરું પડે છે, માટે તેને ખદલે આ સેહેલી રીત આપું છું. ખાળ તથા દોરો પાંધવાની જગામાંનું મુતર દત્યાદિ મિશ્રિત પાણી એક ચોરસ ખાણમાં નાંખવું, તેમાં રાખોડો તથા કાંકરી નાંખવી, ને સૂર્યનો વળે તડકો તે ઉપર પડવા દેવો. પછી કાંકરી તેમાંથી કાઢી નાંખી ખાકીના ભાગ ખાતર તરીકે વાપરવો. એ ખાતર સુરોખારજેવું શુભકારી છે.

ખેડુતે ખીની અને તે ચોરવાની પણ કાળજી રાખવી જોઈએ. ખી સાફ અને પકવ થયેલા દાણાનું રાખવું. તે રાખેલું અથવા અ-ગડેલું લેવું નહીં. ખી ચોરતા પેહેલાં ચોરવાથાનું પાણી તેની ઉપર છાંટી સુકવું હોય તો એથી ખીને ઉધાઈ અથવા ખીજ જવજનું ભાગતા નથી ને ખી સાફ હોય છે.* ચોરતી વખત ખી સાથે ખોળનો થોડો ઉપયોગ ફેટલાક ખેડુતો કરે છે, એ પણ સારી રીત છે. ચોરવા-માં ખેડુતે આ વાત હમેથ ધ્યાનમાં રાખવી કે જેમ ખની શકે તેમ સ-રખા અંતરે ખોજ ચોરવું. નજીક નજીક ખી ચોરવા કરતાં દૂર દૂર ચો-રવું, ચરોતરમાં ચોકડીની ખાજરી નામે થોડી મદતથી ખાજરી ચોરવાનું

* ટુસકોર સામેંટીટીક એન્ડ એકિનોટીકલ રીસર્ચીસ.

* આશરે પોણા શેર ચોરવાથુ દશ શેર ઉપજેલા ગરમ પાણીમાં નાંખીને તેનું પાણી થવા દેવું ને પછી તે ધંકું કરવું. એ પાણી ચ-ણ ખીને માટે ખસ છે. ખીના દાણા કઠણ હોય તો જગીન ઉપર પાથ-રી તેના ઉપર એ પાણી છાંટી તે દાણા હલાવી એક સરખા પળળવા દેવા. એ આશરે બે ત્રણ કલાક પછી સુકાશે ને સુકાયા ખાદ્ય ચોરવા ને લાયક થશે.

સારૂં થયું છે. એ રીતે એક હાથના અંતરે ખાજરી ઓરવામાં આવે છે તેથી એક વીધામાં ફર હજાર છોડ થાય છે. એ રીતથી ખાજરીના છોડવા અંતર ઉપર રહે છે ને તેથી તેમનું પોષણ સારૂં થઈ પાક ખમ-છો અથવા અઢીગણો વધારે થાય છે એવું કેટલેક ઠેકાણે અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે. ઓરવામાં ખીજ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે હમેશાં એ-કજ જાતનું વાવેતર કરવું નહીં, તેમ કરવાથી તે વાવેતરના પોષક દ્રવ્યે જમીનમાં હોય તે ઓછા થઈ જમીનનો કસ ઓછો થાય છે. પણ જ-મીનમાં વારા ફરતી જૂઠું જૂઠું વાવેતર કરવું હોય તો એ પ્રમાણે થતું નથી. એકથી વધારે જાતના વાવેતર સાથે કરવાનાં હોય ત્યારે તે કયારે તૈયાર થશે એ વાતનો વિચાર કરી એક વાવેતરનો ફાલ ખીજ વાવેતર ને નડે નહીં એવી રીતે તે વાવેતર કરવું. એવા વાવેતરથી જમીનનો રસકસ જતો નથી. ઘોડી મુદતથી ચણા અને કપાસના વાવેતર વિષે એ ખાખતનો અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે, ને તે પરથી ઘણો ફાયદો થ-તો હોય એમ જણાયું છે. ચણાના વાવેતર સાથે કપાસની ઓજા કહાડી પેહેલા વરસાદમાં કપાસ ઓરે છે. ચણાનું વાવેતર જલદી તૈયાર થાય છે, ત્યાં છંદી કપાસના છોડવા મોટા થતા નથી. ચણા કાઢી લીધા બાદ એ જમીનમાં કપાસનું વાવેતર કાયમ રહે છે, ને જમીન ખેડી શકાય છે. એ અથવા ત્રણ ખેડ એ રીતે થાય તો, ખરસલું વધારે નહીં થતાં કપાસ-નું વાવેતર સારૂં થાય છે; ને વળી ખીજે વર્ષે વાસલ જેવો એ જમીન-માં પાક સારો થાય છે.

ખી ઓર્યા પછી તેના ઉપર સમાર ફેરવવાને વાર લાગવા દેવી નહીં, કેમકે જમીનમાંની વરાળ જ્યાં સુધી તાજ છે, ત્યાં સુધી ઘણું જલદી ઉગે છે. સમાર ફેરવવાને વાર લાગવાથી ઘણીવાર ફરી ઓરવાની જરૂર પડે છે. આ લખનારે તરફેણ સાથે સમાર તેટલીજ પોહોલાઈને જોડી તરફેણ કરી છે. એ તરફેણને વડોદરાના ખેતીવાડીના પ્રદર્શનમાં ઇનામ મળ્યું હતું. એ તરફેણ ઘણા અનુભવી ખેડુતોએ કેટલેએક ઠેકા-ણે ફેરવી જોઈ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે એ ગોરાટ જમીનમાં ઘણી સારી રીતે ચાલે એવી છે. એમાં હજુ પણ ઘણો સુધારો થઈ શકે એમ છે. તેથી એ ઓજાર જે સારી રીતે ચાલે એમ ખનાવવામાં આવે તો ઓર્યા પછી વાર લાગવાથી જે ખી ખગડે છે તે ખગડશે નહીં એવી ખાતરી છે.

છોડવા ઉગ્યા પછી તેની આજુ બાજુ ખરસલું ઉગ્યું હોય તે

કાઠી નાખવા માટે નીંદવાની ઘણી અગત્ય છે. એ વખતે એ ખરસલું જો નીંદવામાં ન આવે તો તે જમીનમાંનો કસ ચુસી દે છે, અને તથી વા-
વેલા છોડવા નખજા થાય છે. તમાકુના વાવેતરમાં ઉપયોગમાં આવે એવી
એક રાંપડી આ મંડળીના ફેટલાક સભાસદોએ વિચાર કરી ખનાવી છે.
એને વડોદરા પ્રદેશનમાં ખાસ ધનામ મળ્યું છે. એ રાંપડી એકજ મા-
ણસ ફેરવી શકે એવી છે ને ખરસલું નાનું હોય ત્યારે તેને કાઢવામાં
તે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે એવી છે, એવું ઘણા અનુભવી ખેડૂતોએ
એ રાંપડી જોઈ કહ્યું હતું.

ખેડુતે જનાવરોની કાળજીથી સાચવણી રાખવી જોઈએ. ખજાને
ઠાઠ તાપ, અને વરસાદમાં ખુલ્લા રાખવાની ઘણા ખેડુતોને ટેવ હોય છે.
એથી જનાવરોની શક્તિ ઘણીજ કમી થાય છે. જનાવરના ખાવાના
પદાર્થો સારા રાખવા. તેને વખતસર પાણી પાવું, તેની જગા સ્વચ્છ રા-
ખવી. કચરો અથવા મેલ શરીરને લાગતા દેવો નહીં, અથવા લાગ્યો
હોય તો ઘોંઘા નાખવો. એ વાત મહત્વની છે એમ ખેડુત લોક સમજ-
તા નથી, પણ એથી ઘણું નુકસાન થાય છે. જનાવરને ખાવા માટે જા-
રનાં અથવા ખાજરીનાં આખાં રાડાં નાખવાનો પ્રચાર આજે ખેડુતોમાં
ઘણો છે. પણ તે સારો નથી. એથી દોરના પેટમાં સારો ભાગ ઘોરો
જાય છે; અને એ રાડાંનો ઘણો ભાગ ફોફટ જાય છે. તેમજ એ રાડાં
મોટાં રહેવાથી ખાતર સાથે જલદી કોહી જતાં નથી તથી ખાતર પણ
ખગડે છે. એ ચાર (ઘાસ) ના નાના નાના કડકા કરી તેને ટોપલામાં
અથવા લાકડાના પીપમાં અથવા કુંડામાં રાખી. જનાવરને ખાવાની ટેવ
પાડી હોય તો ચારનો કાંઈ પણ અંશ ફોફટ જતો નથી, ને જનાવરને
પણ તે ચાર સારી પોષક થાય છે.

આ દેશમાં ખજા સિવાય એતીના કામમાં ખીજ. જનાવર ખેડુતો
વાપરતા નથી. પાડાની ઉત્પત્તિ દ્વારા કૃપાથી થાય છે પણ એ ગરીબ
જીવોનું પોષણ કરવાની કાળજી લેવામાં આવતી નથી; તથી એ ઉપયો-
ગી જીવો શુજરાતના ઘણા ભાગમાં મરી જાય છે પણ તેઓને તેમ મ-
રવા દેવા એ ઠીક નથી, કારણ પાણી કાઢવાને, ગાડાના કામમાં તથા
ખેડવાના કામમાં એને ઉપયોગ સારી રીતે થઈ શકે એ છે. પાડા જ-
રા ધીમા હોયછે ખરા, પણ ખજા કરતાં એ પ્રાણી વધારે મજબૂત છે
તથી એ સારા ઉપયોગમાં આવી શકે એ વિષે કાંઈ સંદેહ જેવું નથી.
એતીના કામમાં પાડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ગરીબ ખેડુતોને ધ-

શ્રી કૃષ્ણે ધવાનો સંભવ છે.

પેતીના કામમાં જોયી વધારે પાણી પોડે ખરચે નિકળે એવા જોઈ જાતની ઘણી અજાય છે. આ દેશમાં ઘણું દેકાણું કોથ સિવાય ખીજાં જોઈ જાતનો ઉપયોગ લોકો કરતા નથી. રેંટ ઉપર ગડવાની માળા નાંખીને માણસ અથવા જનાવરની શક્તિથી પાણી સારી રીતે નિકળી શકે છે. તેજ પ્રમાણે જો જનાવરને સારી રીતે શિખવ્યું હોય તો તેડલીજ શક્તિથી જો કોથ નિકળવાનો રેંટ ખની શકે છે. એ સાચી પણ “ એન પંપ ” (સાંકળથી પાણી કાઢવાનો મંચો) આ દેશમાં ઘણાં અનુકુળ પડે એમ જાણાય છે; કારણ એક રૂઠ માણસ એ પંપ ચલાવી શકે છે. ને તેથી એક કોથ કરતાં કાંઈ વધારે પ્રવાહનું પાણી નિકળે છે. એ પંપનો ગમે તેટલો ઉતળા અથવા ગમે તેટલો ઉંડા પાણીમાં ઉપયોગ થઈ શકે, માલ ખળ વધારે જોઈ લાગે ખરું. એ પંપ આ દેશમાં ખની શકે એવો છે, ને તેની કીમત આશરે રૂ ૫૦) પડે એમ લાગે છે. કારણ અમેરિકાથી લાવતાં તેના રૂ ૧૦૦) પડ્યા હતા, પણ તેની અંદર ખરાબતના રૂ ૪૦) હતા. એ પંપ ઉપયોગમાં લેવાથી ખેડૂત લોકોને ઘણા ફાયદો થશે એમ આ લખનારની ખાતરી થઈ છે.

આપણા ખેડૂત લોકો તૈયાર થયેલા માલમાં ભેગ કરે છે. એ ચાક ઘણી ખોટી છે. કચુંખામાં લોટ, ઘઉં તથા ખાજરી વિગરે ધાન્યમાં કમરો, તથા મરોડી, તથા કપાસમાં કચરો નાંખે છે. કપાસનું વજન વધવા સારું તેને આકળમાં રાખે છે. એથી તે વખતે ખેડૂતને થોડો નફો થયો એમ લાગે છે પણ એથી ઘણું નુકસાન થાય છે. ખજારમાં અને વિશેષ કરીને ખરેશમાં એવો માલ જાય ત્યારે ત્યાંના વેપારી લોગોને વિવાદ હડી જાય છે; અને તેથી માલની કીમત સારી ઉપજતી નથી. મારે કોઈ પણ રીતે ભેગ કરવો નહીં. તેમજ કોઈ પણ કૃત્યથી માલનો ગુણ ખગડે એવું કરવું નહીં. એવી રીતે ચાલવાથી પરિણામે ફાયદોજ થાય છે.

વિનંતિ

આ વિષયને મથાળે જો કહેવત લખી છે તે ઘણું કરીને બધાં ખેડૂત લોકોને આવડે છે, પણ તેનો વિચાર કરી લક્ષ્યપૂર્વક પોતાનો ધંધો ઘણાજ ઘોડા કરે છે. પેતી ઉપર આ દેશમાં ઘણા લોકોનો નિર્વાહ છે, અને દિવસે દિવસે પ્રગત વધતી જાય છે; મારે પેતીનો સુધારો થવાની ઘણી જરૂર છે. એ વિષય ઉપર લખાય તેટલું થોડું, એવા મહત્વનો એ વિષય છે. તથાપિ જો વાતનો અનુભવ આપણા ખેડૂત ભાઈઓ સહેજ

હાથ શકે એવી કેટલીક વાતો વિષે, યુવનાઓ તેમના આગળ મુકવામાં આવે તો સારું એમ ધારી આ પત્રીકા સેવામાં મૂકી છે.

હજુ ખરા ખેડુતો વાંચી શકતા નથી. આ ચોપડી વખતે તેમની નજરે પણ પડનાર નથી. માટે મહેતાજીઓ, તળાટીઓ, વિદ્યાર્થી-બગેરે જેઓ વાંચી શકે એવા છે તેઓ પોતાને ત્યાંના ખેડુતોને આ ચોપડી કૃપા કરી વાંચી સંબળાવશે, અને પોતાથી અને તેટલી સમજૂત આપશે. ચોપડીના અનુભવ હાથ ફાયદો થવાનું કોઈ પણ જણાવશે તો જાપનારને હજો આનંદ થશે.

અંક ૫ મો.

માસ વાહાલા વાંચનારાઓ, જેમ માળાના મણકા ધ્યાન દઇ રહે-
શો છો, તેવો હું આ એક માળાનો મણકો છું. તે તમો શ્રદ્ધાથી ફેરવ-
શો, તો તમો ખરેખર સુખી થવા વિના રહેનાર નથી; કેમકે હું તમો ભાધ્યો.
ને ખેડેનો આગળ એટલા માટે રજુ થયેલો છું કે તમો મને સમજો ને
આજ સમજીને સમજવો. મને કોઈ છપશે છપાવશે, તો મને પ્રગટ કર-
નાર તરફથી હરકત લેવામાં આવશે નહીં. નકામું ટાપણું કરી જગ્યા
રોકવા કરતાં હવે મારું કામ થરૂં કરું છું.

સુખોદય.*

માસ સ્વદેશી ભાષણો અને ખેડેનો, હાલ આપણી સ્થિતિ કેવી છે
તે તમો જાણો છો. વારંવાર સુખોદય થવાની જરૂર છે, માટે તમોને ખે
ખોલ કહેવાના છે. તે પર લક્ષ આપી તે સારા લાગેથી તમે પોતાના જીવ
ખરેખર સાચવો. તે એ છે કે, સત્યનો સ્વીકાર કરો. કાચીક, વાચીક,
અને માનસીક એ વિચારમાં સત્ય કદી પણ હોડશે નહીં. જુઠી સાહે-
લીઓ કદી પુરશે નહીં. અસત્ય વિના આ સંસારવ્યવહાર ચાલવાનો
નથી, એ પાપ ભરેલી સમજીત ખિલકુલ હોડી દો. સદા સર્વકાળ મનમાં
ધર્મની ધાસ્તી રાખો; કારણ કે ધર્મથી જે ખીએ છે, તેને ખીજા કોઈથી
ખીવાનું રહેતું નથી. નહારું વ્યસન હોડી દો. એટલુંજ નહીં, પણ ખી-
જાને જે ખોટું વ્યસન હોય તે પોતાને છે એવું સમજીને તેને ખોધ કરી
એ પાપથી તેને છોડાવો. મોંમાંથી કહેાર શબ્દ ખોલી જીભને આબડછેટ
નહીં થવા દો. ગુરૂને નીચે પડી પગે લાગો, તેમ માખાપનું સારી પેઠે
માન રાખી પુત્રતાનું ભૂખણું કરો. દીકરાને સારી સોખત, વિદ્યા અને
સારા શુણ લાગવા માટે મેહેનત કરવી. કરજ [દેવું] કરી નહીં. ગંદ-
વાડ નહીં રાખતાં જેટલી ખને તેટલી ચોખાઈ રાખતા જાઓ. ચોખાઈ
અને સફાઈ એજ આસોગ્યતાનું મોટું કારણ છે. શરીર નિરોગી રહેવા
માટે સદા ખોરાક (અન્ન) ખાઓ, આરામ લો, પ્રજ્ઞાચયે પાળતા જાઓ;
એટલે આવરદાની વૃદ્ધિ થઈ સંસારીક સર્વ કામો સિદ્ધ થશે. નાની વ-
યમાં હોકસનાં લગ્ન થયેથી લોકોનો આવરદા, શરીરની પ્રકૃતિ, અને મ-
જાજીતાઈ તદ્દન ઓછી થઈ જઈ પ્રજ્ઞ નખળી થઈ ગઈ છે. ખળ, ધૈર્ય,
અને સાહસ નહીં જેવું થઈ ગયું. નહારા શુણ તમારી પાસે નહીં આ-

* લખનાર પરમાનંદ ભોળાભાઈ પારેખ.

જ્યા માટે સારી સોખત અને ઉદ્યોગ પકડો. નકામો ગયેલો વખત ફરીથી આવતો નથી, માટે આવરદાનો સારો ઉપયોગ કરો; આજસ હોડી છે. પરીપકાર થાય તેટલો કરો, અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર થવા ભોગ જે વાત સુધી તે લો. ઢોંગ ડોળ કરી નકામો ખર્ચ કરો નહીં. છોકરાનું પોષણ કરવાની અને તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની આપણામાં તાકાદ છે કે નહીં, તેનો પેહેલેથી વિચાર કર્યા શિવાય તેનું ભગન કરવું નહીં. જે દેશમાં તમે જન્મ લોધો તે દેશના લોકનું અભિમાન પકડી તેમનું આરંધણ કરો. સર્વે આણસ સાથે ભાઈચારાનો સંબંધ રાખો, કેમકે સઘળાં એક આપનાં બાળ છે. પુસ્તકોનો વધારો કરી તેનો પ્રસાર કરો અને વાંચનારની સંખ્યા જાહેર થાય તેમ કરો. ઉદ્યોગી લોકોને મદદ આપી બી-ખારીયોની સંખ્યા કમી થાય તેમ કરો, કારણ તેમાંજ દેશનું ભરખું છે. બી-ખારીયોથી દેશને લાંછન લાગે છે અને દરોડ્રતા વધે છે. કોઈ સાથે વેર કરવું નહીં કોઈની નીંદા ન કરો અને સારા કામમાં ભેગા રહો. ખેતીમાં વધારો કરો, કળા, કૌશલ્ય અને જીવિવાનોની સંજ્ઞા રાખો, કારણ કે અન્ન પાકશે અને નફો થશે તો સર્વને ખાવા મળશે. ઉંઘ આ-વ્યા શિવાય સુવું, અને ભૂખ લાગ્યા શિવાય ખાવું એમ કદી પણ થવું નહીં જોઈએ. સાંચા (વરાણચંત્ર)નો ઉપયોગ કરી મહેનતમાં સહેલું થાય તેમ કરો. સર્વ કામમાં ઇશ્વર ઉપરજ ભાવ રાખો. વાદ વિવાદ પડે તો ચાર સ્નેહી અને ભલા માણસ પાસેથી તેનો ખુલાસો સમજી તે કહે તેમ નિ-કાલ કરવો. અદાલતમાં (કોર્ટમાં) કળાએ લટી લેણું સેવાની ઇચ્છા રાખો નહીં. સત્યથી લાજવું નહીં; અને અસત્યનો ભય રાખવો. નોકરી કરતાં સ્વતંત્ર ધંધો સુખકર છે.

ચોપડી વાંચવામાં ખની શકે તેટલી કાળજી રાખવી, પરદેશ મુ-સાફરી કર્યાથી ડહાપણ આવે છે. દત્તિલાસ વાંચતા રહેવું, ગધો, તણકો અને કુધલીઓ કરવામાં વખત કાડવો નહીં. સત્યનો શોધ કરવો મંત્ર, જંત્ર, તંત્ર, કીમિયો, જૂત, મુહૂર્ત, પ્રત્ન, શુકન એ સર્વે વહેમ છે. ધો-રજ અને શાંતિ રાખવો. કોઈનો વિશ્વાસ કદી તોડવો નહીં. ભાંગ, દારૂ, જુગાર અને છીનાણ એ વ્યસનવાળા લોકો પાસે કદી પણ ઉભા રહેવું નહીં. સ્વદેશી કારીગરના હિતને માટે દેશી ચીજોથી જેટલું નબી શકે તેટલો નિભાવ કરવો. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયા શિવાય છોકરાનું ભગન ક-દીએ કરવું નહીં. પાણી ચોખ્ખું જોઈ તેને લુગડાથી ગળ્યા શિવાય પીવું નહીં. હુવા ચોખી જોઈ તેનો જેટલો લાભ લેઈ શકાય તેટલો

લેવો. છોકરીઓને વિદ્યા શિખવવી, ઘર સાફ રાખવું, જમીનનું ખે-
 ડાણ મહેનતથી કરાવવું જેથી જાદે પાક થઈ નફો થશે. ઢોર, જનાવરો
 અને આકરોને કાળજીથી પાળવાં. જે વ્યવહાર લખાણથી કરવા જેવો
 હોય તે માધમ અને મોદાની ખોલીથી કદી પણ કરવો નહીં. વગર કા-
 રણ મોટું ઘર ખાંધવું નહીં. વ્યવહારમાં કુશળ રહેવું. ખીજની મીત્રાઈ
 થાય તેટલી કરતાં જવી. અરજદાર અને ગરજવાંતા ઘણા લોક હોય છે
 માટે કોઈનું પણ અપમાન કદીએ કરવું નહીં, ને તરછેડવા નહીં. ઘણી
 ચીકણાચી અને ધર્મના ગર્વથી દ્વેષ કરવો એ શુર્યાઈની નિશાની છે,
 માણસની લાયકી આપણને ખબર નહીં હોય તો ખીજથી સમજ લેવી.
 છું પોતે સર્વ સમજી છું, એવો નકામો ગર્વ કરવો નહીં. ખોટું ખોલવું નહીં
 ખોટી પ્રતિજ્ઞા કદી ન કરો. હમેશ પોતે નાનો છું એમ સમજ રાખવું.
 તેથી ઘણું ફાયદો થાય છે. વાજખીપણાથી ચાલવું, કોઈપર જીલમ, ગેર
 ધનસાફ, તરફદારી, સિકારસ કોઈ કરતા હોય તો આપણાથી ખની થકે
 તેટલી મહેનત કરી તે ખંધ પાડવા હહાપણ ભરેલી યોજના કરવી. જી-
 ની વાતોનો શોધ કરવો. મસાફરને મદદ કરવી, રસ્તા સુકવો હોય તેને
 રસ્તા દેખાડવો. રોગીને ઓસડ આપવાની તજવીજ કરવી. દુખીઆરા
 માણસની આસના વાસના કરવી. મહેનતથી કંટાળવું નહીં કેમકે તેથી શરીર-
 ને ફાયદો છે. વિવેક અને સંસારીક રીતભાત શિખવી; કારણ કે તે વિષેની
 માહિતીજ ન હોય તો, ફજેતી થવાનો પુરો સંભવ છે. લખવાની રીત, લખણ
 ની રીત, અને હિસાબ વિગરે રાખવાની રીત અવસ્થ શિખવી જોઈએ.
 ઓઝોની સંભાળ રાખવી. વિનાકારણ ખર્ચ કરવો નહીં, કારણ કે તેથી
 ઘણું રાજ, ધંનામદાર, જાગીરદાર, અને વેપારીઓ નહીં જેવા થઈ ગ-
 યા છે. દારૂ પીવાથી કોળી, માછી, કુંભાર અને ગોલા વગેરે છેક આળસ
 થઈ ગયેલા છે, ને તેમને ધંધો વેપાર કરો સુજતા નથી. તેથી છેક
 દગિદ્રી જેવા થઈ ગયા છે, તેમજ ભાંગ, અકિણુ, ગાંજો એ સર્વ શરીર-
 ની હાની કરતા છે. માટે તેથી હમેશ દૂર રહેવું. સાદાઈ રાખવી હોજી
 ખર્ચ કરવો તેને ખીજ ખોટું માને છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. છાની વાત
 ઉઘાડી કરવી નહીં. પુરૂષાર્થ કરવામાં કુશળ રહેવું. પેહેલો પુરૂષાર્થ વિદ્યા.
 ખીજે પુરૂષાર્થ ધર્મ, ત્રીજે પુરૂષાર્થ ધન, ચોથો પુરૂષાર્થ પરીપકાર ને
 સારી કિર્તી. સંકટ આવે તો પણ દુરાચારી કરવી નહીં. સર્વ સાથે ભાઈ
 આરાથી વર્તવું. પવિત્રપણું સાચવવું. ધન્યરની ભક્તિ રાત દિવસ મળી
 સાઠ ઘડીમાંથી દરરોજ ઓછામાં ઓછી ઘડી ખેંધી પણ કરવી. મત-

લખીઆપણું રાખવું નહીં. જેને નાનો ખોટો અધિકાર મળે તેમણે મરકારે નીમી આપેલા પગારથી સુખની કસોટી જોઈએ; અને કોઈ પાસેથી લાંચ, નજરણા વગેરે કંઈ પણ કહી લેવું નહીં. વગર ફરકારથી ખીન તરફદારીએ પોતે વર્તે. હમેશા આપણને દુઃખ કિંવા સુખ થાય છે, તેજ પ્રમાણે ખીજને પણ થાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. કોઈએ આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તો તેને ખસે તેના ઉપર ઉપકાર કરવો એટલું જ નહીં પણ તેના ઉપર વિશેષ પ્રેમ રાખવો. તમે વેપાર શાજગાર કરતા હો તો ખોટું માપ રાખતા નહીં; ગરજવાનની ગરજ પ્રમાણે તેની પાસેથી મનમાનતું બાજ, મંગમણ, શીરપાવ લેઈ તેને ખાગમાં નાંખવો નહીં. ખોટો માલ ખરીદી કહી વેચવો નહીં. જાતિ સંબંધી અને ધર્મ સંબંધી દ્વેષ કરવો નહીં. વખત જોઈ ઘોડું કિંવા વાગું ખોલવું, પરંતુ ખેરવાજાખી કહી પણ ખોલવું નહીં. નકામા ખેતી રહેનાનો વખત આરેથી અમર્યા ખેતી રહેવું સારું, પરંતુ ખીજ ખીજ પાડે તેવું ભાષણ કરવું નહીં. ખેરાની અને ખાજોની સહજ નિંદા કરવાનો હલકા લોકોનો ચાલ છે. પરંતુ તે ચાલ છોડી દેવો, એ ધણું સારું છે. એકથી વધારે ઓરતો કરવાથી આપણે દુખી થઈએ છીએ, અને એક ઓરત કરતી તે પણ તેવું પોષણ થઈ સકશે એનો વિચાર કરો કરવી. આ લોકોમાં મામાપ જેવું ખીજું કોઈ પૂજ્ય નથી, એવું સમજી તેમની અદ્ય રાખવી; તેમના ઘરડપણમાં તેમને ખની આવે તેટલી મદદ કરવી, આપણા ભાઈ ભાંડુ સાથે હેતથી ચાલવું. ધન કેટલુંએ બેશું કચું, તો પણ તે હમેશ રહેતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું, ધર્મ સારો પાળવો, જેમને પ્રજા નહીં હશે, તેમણે તેથી દુઃખ નહીં પામતાં ધર્મનો આશ્રય કરવો, લાયક અને વખત વિચારી દેશ વર્તમાન જોઈ ધર્મ કરવો; તે પણ લોકોના હમેશના સુખમાં વધારો થાય, તેવા પ્રકારે કરવો. કોઈનું દેવું (કરજ) લીધું હશે તે આપવાની મનમાં કાળજી રાખવી, કારણ તે ન આપ્યું તો દેશર આ પછી પાસેથી કોઈ કાળે પણ અપાવ્યા સિવાય રહેનાર નથી. જો આપણે તે ન આપ્યું તો તે એક પ્રકારની ચોરી છે. વગર ઉદ્યોગી રહેવું નહીં; ઉદ્યોગ એ લક્ષ્મી છે. માર્ગમાંથી કોઈ પણ જાણુ અથવા પૈસા વગેરે માલ જડયો, તો તે જેનો તેને પાછો મળે એવી તજવીજ જેમ અને તેમ જલદી કરવી. રહેજ સાજ કોઈના ઉપકાર માટે ચઢાવવો નહીં. કોઈના ખાગમાં કિંવા ખેતરમાં માલ જોઈ તે જખરાઈથી લેવો નહીં. હમેશ એવું ધ્યાનમાં રાખવું, કે કોઈ પણ વસ્તુ મહેનત સિવાય

જેઠા થતી નથી, માટે જેણે પ્રવૃત્તિ કરી હશે તે તેનો માલિક હો-
વાથી તેનાજ પદરમાં તે પડવી જોઈએ. માટે તે માલ જો ખીજે કાંઈ
સેધ જાય તો તે ચોર કહેવાય. સમ્યાક હુખાવનારને ધન્યરના ચુનેહગાર
સમજવા. પૈસાથી મીઠાને ચકિત પ્રમાણે લેવી આપવી. વિના કારણ
ટુંટી વકરાર કરવામાં ધણુંજ ખોટું થાય છે, માટે તે કામમાં પડવું ન-
હી. ઉદાર હૃદિ રાખવી; કંલુસ હૃદિ એ હસકાઈનું લક્ષણ છે. સંસાર
ત્રણ પ્રકારનો છે; અદ્ય, મધ્યમ, અને ઉત્તમ. અદ્ય સંસારીકો મતલબ
ફક્ત સાધે છે, અને પોતાનું પેટ ભરી છોકરાં બચ્ચાં પોષે છે, તેમને
એ સિવાય ખીજું કાંઈ દેખાતું નથી. મધ્યમ સંસારીકો કોત્તિપર બ્યાન
આપે છે; અને ઉત્તમ સંસારીકો પરોપકારમાં નિમગ્ન રહે છે. માટે ઉ-
ત્તમ સંસારીક પ્રવાય લેટણું ચકિત પ્રમાણે થવું.

અંક ૬ ઠો.

*લાંચ અથવા રૂપત.

રૂપત લેવી એટલે જે કામ કરવા વિશે આપણે કરાર કર્યો છે, તે કામ કરવાનો મહાબલો નીમેલા આયપદ સિવાય ખીજ હરેક રીતે ખીજ પાસેથી કાંઈ પણ મેળવવું તે.

લાંચ લેવાના અનેક પ્રકાર છે, પ્રત્યક્ષ પૈસા લેવા, એજ લાંચ થાય છે એમ નથી, કાંઈ જાણુશ લેવી કિંવા મહાબલો સિવાય વખત કઢાવવો, કિંવા ખીજું એવાજ પ્રકારનું કામ કરાવવું, એ સઘળાને લાંચ કિંવા ગેરકાયદે મેળવતાણું કહેવાય.

સરકારી નોકર તેને સોંપેલા કામથી અને હોદ્દાથી સર્વે દેાકમાં આખરૂદાર અને વજનદાર મનાય છે, તેથી એવા અહરથ જે પ્રમાણિક અને નિર્લોભી હોય તોજ ને લોકો ઉપર તેમની સત્તા હોય છે, તેમને અને સરકારને પણ કાયદો થાય.

જે વિચાર કરશે તો લાંચ લેવી, અને ચોરી કરવી એમાં તકન મારા મત પ્રમાણે ફરક નથી. ચોરી કરવી અને લાંચ લેવી એ સરખુંજ છે પરંતુ ચોરી કરવી, એ જેવું સઘળાને ખરાખ ને નીચું કામ લાગે છે તેવુંજ લાંચ લેવાનું લાગતું નથી, તથા આ દેશમાં લાંચ ખાનારને તે-ટલો અપવાદ પણ લોકો આપતા નથી, કારણ એ ચાલ પુર્વાપરથી ચાલતી આવીછે, અને કેટલાંક રાજ્યોમાં લાંચ ખાનારની જેટલી ગેરઆખરૂ થવી જોષ્ટએ તેટલી હજી થવા લાગી નથી, તેથી કરીને એનો દોષ ઓછો થયો છે, તો પણ હાલના કાળમાં એકંદર વિચાર કરશે તો ઈ-જેજ લોકોની સત્તા જેમ જેવી દ્રઢ થવા લાગી છે, તેમ તેથી લાંચ લેવાની ખોડ પણ દૂર થવા લાગી છે, એ ઘણી સારી વાત છે.

જે પદાર્થ ઉપર ખીજનું ધણીમણું છે, તે પદાર્થ જખરાઈથી અથવા છુપી રીતે કઢાવી લીધો, તેને ચોરી એવું કહે છે. ચોરને આદા-નું કિંવા આખરૂનું ભાન હોતું નથી, તેથી તે ખરાખ નૈયતથી તજવીજ કરીને અને છુપી રીતે વર્તે છે; પરંતુ લાંચ લેનારનો તેવો પ્રકાર નથી. પોણે દહાડે ચોરી કરીને ઉલટી રીતે આખરૂદાર અને લોકોમાં ઘોઠા દી-આકથી વર્તે છે. ચોર પોતાના હથિઆરથી ને શરીરના ખજે કરીને ખીજના ઘરમાં પેસે છે, ને લાંચ ખાનારા તે પોતાના આદાના જોરથી, કા-પકાની ધમકી ખતાવી ખીજને ભૂટે છે.

* લખનાર પરમાનંદ ભોળાભાઈ પારેખ.

ખીન પ્રકારથી જોઈએ તો લાંચ લેવા એ ચોરી કરતાં પણ નીચું કર્મ છે, કારણ કે ચોરને હજારથી અને પેટ માટે ચોરી કરી (કોળી, માછી, ભીંસ અને વાઘરી ઇત્યાદિ લોકોને) એવા પ્રકારનું કારણ કાંઈ પણ કહેવાને હોય છે; પરંતુ સરકારી નોકરને તેનું કારણ નથી, કેમકે તેમને દરમાથો મળે છે. નોકરી લેવા પહેલાં ત એવો કરાર કરે છે કે હું પેશ્વાતા કરનાર નથી, કોઈ પાસેથી લાંચ કે બેટ લેનાર નથી. એવો કરાર થયા છતાં ઉલટા વર્ષે ત્યારે તેની ચોખ્ખતા ચોર કરતાં વધારે હાકી માનવાને હરકત નથી.

રૈયતે પોતાના સુખ માટે અને રક્ષણ માટે જે સરકાર કબૂલ કરી તે સરકારનું અંગ કામદાર લોક થાય છે; રૈયતના સૌ રક્ષણ માટે મોટા મોટા વતનો અને પગાર આપી તેમને હોદ્દાદાર નીમે છે. જે પ્રજા અંદર અંદરમાં નિયમ પ્રમાણે ચાલે તો રાજાનો ગરજ છેકજ રહે નહીં; પરંતુ અધિકારીઓ સિવાય પ્રજાનું રક્ષણ થતું નથી, માટે પ્રજા છેકજ કોંદરાનો રોટલો ખાઈ ચોખ્ખા, હાથ તમારે હાથે કરે છે. તમે વરસાદમાં નહીં જતાં, હજી નહીં લેતાં, ખેતરમાં નહીં લણતાં, પોતાને ઘેર ચેન કરો છો. તે શા ઉપર? એનો વિચાર કરશો તો રૈયતના મેળવેલા ઉપર છે એમ માલમ પડશે. ત્યારે તમને રૈયતની મેહેનતનો ઉત્તમ ભાગ સરકારે આપ્યો છે, તે એવા માટે કે તમારી તરફ હજારો લોકોનું સાઈ કરનાતું છતાં, હુમ્મ્યા અને ખટપટોઆ લોક તમને અન્યાય કરવાને પ્રવર્તાયે છે અનેક ઉપાયથી યોજના કરી થય કરે છે, લાલચ દેખાડે છે, તેનાથી તમારે માહિત થતું નહીં જોઈએ; એટલા માટે સરકાર તમને સારો પગાર આપે છે, તમને ન્હાનાથી તે મોટા સુધી, શ્રીમંતથી ગરીબ સુધી. ધનસાધના કામમાં સર્વને સરખા ગણવાની યોજના કરી છે. વારતાવિહ જોઈએ તો, ગરીબ રૈયતને કોદરાનો રોટલો અને આઢવાને બંડાં પાલળાં લુગડાં મળતાં નથી; પરંતુ તમારા તરફ જોઈએ તો તમે છાનદાર કંચાં બંચાં લુગડાં પહેરો છો, પણ કોઈ દહાડો, વજુનાનું કામ કરવાને ગયા નથી. તમે પોતાની સ્ત્રીઓને અને બાળકોને સોનાથી સુશોભિત કરો છો, પણ જીતે ખાણમાં કઢી ખણવા ગયા નથી. તમે મોટા ઘરનો ઉપયોગ લ્યો છો, પણ કોઈ દહાડો રાતમાં બાકડાં લેવા ગયા નથી. તો રૈયતનો મેહેનતથીજ સર્વ સુખોનો ઉપયોગ લ્યો છો, એમ કહેવાય. ખરું જોઈએ તો ગરીબ લોકોની અંગ મેહેનત આગળ તમારો પોતાનો શ્રમ કાંઈજ નથી, એવું છતાં તમારે ઘેર રૂપિયાના તોડ અને દાણાની પોઠો પડે

છે. ત્યારે સેહેજ રીતે મનમાં એવું આવે છે કે, એ જે સંપત્તિ અને એન બોગવો છે તે તરીખ લોકો પાસેથી પ્રાપ્ત થયાં છે; તો તેનો ખ-લ્લો ફીટવા માટે તેમનાં હિત, અહોનીય ધ્યાનમાં લેવાં એ નોકરની ખાસ ફરજ છે.

રૈયત લોક, તમને પોતાના સુખનો મોટો વિભાગ અર્પણ કરે છે, તેનો હેતુ તમને સોંપેલું કામ તમારે સારી રીતે ચલાવવું એજ છે. તમે મહેનત કરો છો માટે તમોજ સુખ બોગવવાને પાત્ર છો એવું નથી; કારણ તમારા કરતાં ચરીર મહેનત તડકામાં જઈ કરનારા ઘણા છે; પરંતુ તેમને પેટભર અન્ન સુઢાં મળતું નથી. તમારી જુદી સારી જોઈએ. તમારે નિતીથી ચાલવું, લોકોનું કલ્યાણ કરવાનો રસ્તો અહોનિય પકડવો, રૈયતની આખાદી માટે શ્રમ કરવો, ખીજનો ઘાત કરવા માટે કોઈ મોહિત કરે તો થવું નહીં. એ ખાખતની મોટી જવાબદારી તમારા ઉપર સારી પગાર આપી સોંપી છે. કારણ જે તમે ખાઓ છો, પીઓ છો, એ સ્વ-ધનું રૈયતનું લેહેજું છે, તેના ફડચો બરોબર કામ કર્યા સિવાય કદિ થનાર નથી. એ પ્રમાણે તમે રૈયતના દેવાદાર છો, એમ ખાતરી મમજો.

હાંચ ખાવી એથી વિશ્વાસઘાત પણ થાય છે. કારણ લોક અને સરકાર તમારા ઉપર એવો ભરસો રાખે છે કે, તમે પોતાનું કામ ધમાન-દારીથી ને ઇતખાશીથી ચલાવશો, અને એજ હેતુથી તમારે સોગન લેવા પડે છે, અથવા ફરાર લખી આપવો પડે છે. તમે કચેરીમાં અથવા ફરખારમાં કામ ઉપર બેસો એટલે નાનું, ઘરડું તમારી સામે આવી, તે એવી આચા રાખે છે કે તમે ફોકટ હોદ્દાની ધમકી આપનાર નથી, ને નિપક્ષપાતથી ઇનસાફ કરશો. એવા પ્રકારે લોકોનો પુરો ભરસો તમારા ઉપર હોય છે તો એવા કામમાં જો તમે ખોટું કરશો તો મોટા પાતકને પાત્ર થશો. રૈયતનું દેવું ઘણું કઠણ છે તે સાધારણ દેવા પ્રમાણેનું નથી; માટે તેના નિકાલ માટે ઘણુંજ સાવધ રહેવું જોઈએ. જ્યારે ગાડીના સાધનિક ખરાબ થોડા અને અકળાએલા ખજાનીઆ પીઠપર બાર બાંધ ચાલે છે, અને ડોક ઉપર પીણ કરનારી જીંસરી, અને રાનમાંથી લા-કડાના બારા લાવનાર મજૂર, તડકામાં પાણીથી તૃષા થએલા ચાલતાં જ્યારે જ્યારે નજરે પડે છે, ત્યારે ત્યારે મનમાં ઘણી કયા આવે છે, પરંતુ વિચાર કરી જોતાં એવું લાગે છે કે જો તે હાલ ગરીબીમાં દુખાય છે તો પહેલે જન્મે મોટા ન્યાયાધીશ, મુત્સદ્દી, ઇનસાફદાર વગેરે હોય, અને રૈયતના દેવાનો એમણે વાગ્ય રીતે ફડચો નહીં કર્યો હશે, તેથી

આ જન્મે ઇશ્વર એમની પાસેથી એવું સંકટ ભોગવાવે છે, એવા વિચાર મનમાં આવશે. માટે તે ગરીબોના હાથલા મનમાં લાવી ધણીજ ખીકથી વર્તવું જોઈએ. ઇશ્વર કોઈપણ માણસને અન્યાયથી ખાવાનું આપતો નથી, એ ધર્મશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે.

કેટલાએક લોક એવું સમજે છે કે સંસાર નાશવંત છે. સંસાર ના અને સંજયના અંત નરક છે. એ માટે એવાથી બચાવ થવા માટે અને ફેલ સાર્યક થવાને સેવા પુણ, સ્નાન સંધ્યામાં કોઈ કોઈ વખત ઘણા લોક નોકરીની ફરકાર વગર ઘણા કાળ ગાળી દે છે; પરંતુ બરોબર વિચાર કર્યાથી નોમેલું કામ નિતિથી અને સત્યથી ચલાવ્યું, તે તેમાંજ સેવા, પુણ, સ્નાન, સંધ્યાદિક સઘળા નિયમ ધર્મ આવે છે. સદગતિ માટે જુદું સ્નાન સંધ્યા અને તીર્થ યાત્રા વગેરે કરવાની જરૂર નથી. ભારતમાં નાના પ્રકારનાં દાન ધર્મ ફરમાવ્યાં છે. તેમાં છેવટે એવું ફરમાવ્યું છે કે, અભય દાનની ફળ પ્રાપ્તિ મોટી છે. માટે એવું અમુલ્ય દાન કરવાની જેની પાસે સવડ હશે, તેમણે પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરવા કરતાં સોંપેલું કામ અવરય કરવું. તમારે કોઈને વિના કારણ ખીવડાવાવો નહીં. એવું કરો કે રૂંચત ન્યાયાધીશથી નહીં, પણ ન્યાયથી ખીએ.

અરામ કર્મ પ્રસિદ્ધ થયા વગર રહેતું નથી, અને આ લોકમાં કદી ન થયું તો ઇશ્વર સર્વેનો ઝાડો લેશે. આ લોકમાં જે ઇશ્વર પાપની સજા કરવાને પ્રગટ થશે નહીં, તે તેનો બદલો કદી પણ ચુકનાર નથી. માણસની નજર ચુકવવામાં ફળ શું? ચુકવશે તો બમાણ પાતકને પાત્ર થશે, જે કામ તમે સ્વિકાર્યું છે તેની ઉતાવળ કરી પુણ અર્થ કરવા લાગ્યાથી તેનું ફળ કદી થનાર નથી. ઇશ્વરને સંતુષ્ટ કરવો હશે તો જે કામ આપણે હાથમાં લીધેલું છે, તે સત્યથી, અને એક નિષ્ઠાથી ચલાવવું. તેમાંજ સઘળી સ્નાન, સંધ્યા, પુણ, સેવા, યાત્રા, આવા ગઈ. પેશવાના ફરમારમાં પ્રસિદ્ધ રામશાસ્ત્રીએ પ્રથમ માધવરાવ પેશવાને, તેમનું સ્નાન સંધ્યા તરફ મન ઘણા વખત ગાળવામાં વળેલું હોવાથી, કહેલો સખત ઉપદેશ જગ પ્રસિદ્ધ છે.

કેટલાક પ્રકાર એવા છે કે, અમારો પગાર થોડો, કુટુંબ મહોટું. બાળબંધ, સ્ત્રીઓ ને છોકરાંને નિર્વાહ ચાલવો જોઈએ. માટે થોડો અન્યાય કર્યો એટલે શું થયું એવું કાંઈ કહેશે તો તે પણ બરોબર નથી; કારણ કુટુંબની ઉપજીવિકા માટે લાંબ ખાધી, તો નોકરી જશે. આ-

† એ ખર્ચ છે કિંવા ખોટું છે, એ વિશે હું કાંઈ પણ કહેતો નથી.

ને સ્વભાગવતી પડશે, અને મરી મથા ખાદ, પાતક જેનું તેને જો-
ગવતું પડશે. વાલ્મિકિ રૂપિએ પોતાના કુટુંબમાંના કરેક માણસને ચો-
રીના પાતક વિભાગી ધરો કે? એવું પુછ્યું હતું, તેના ઉત્તરે તેમણે
આપેલા વાલ્મિકિ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

લાંચ ખાવાથી અન્યાય ખરો; પરંતુ કેટલાએકને એવું લાગે છે
કે, ખરા પક્ષ તરફથી પૈસો ખાધો તો તથી ઘણો ખરો અન્યાય થતો
નથી, પરંતુ એ પણ ખરાખર નથી; કારણ પૈસો કોઈ ફોફર આપતું
નથી. એવો વિચાર કરો કે, જો તમને કાંમ નહીં હશે તો તમારે ધેર
કોઈ પૈસો લે આવે છે કે? તમારે તેના તરફનું કામ કરવું, અને સા-
મા પક્ષને ખૂરાડવો એ આશાથી, તે પૈસો આપતો હોય છે. તો તમે
ચજમાન પાસેથી કીંવા સત્કાર પાસેથી નીમૈલા આયપદ સિવાય બીજી
રીતથી જે પૈસો લેશો તે સઘળું લાંચ થાય છે.

પહેલાં ન્યાયાધિશનું કામ મળ્યું, એટલે કામનો સંકલ્પ હોય છે
કે, હું પક્ષપાત કરનાર નથી, અને લાંચ ખાનાર નથી; પરંતુ ગામના
જુઝ્યા લોક ધીમે ધીમે મિત્રાઈ કરી, કોઈ પણ રીતથી મન વળવવા માટે
ચત્ર કરે છે, અને દાસ્તી યદ્ય એટલે પોતાની મતલબ સહેજ રીતે સાધી
લે છે, માટે એવા પ્રકારના લોકને આપણે ધેર ન આવવા દેવા વિશે,
અને તેમની સાથે રનેલભાવ કમી કરવા વિશે ઘણી નજર રાખવી જોઈએ.
લાંચ આપનારા મહેડા ઉપર સારું ખોલે છે, પરંતુ ઉમરા ખાઈને મથા
ખાદ નિંદા કરતા જતા હોય છે.

જેવી સોનાની અને જવેસતની કિંમત ડાઘ લાગવાથી ઉતરી
જાય છે, તેવીજ વિદ્વાન ન્યાયાધિશની યોગ્યતા પક્ષપાતી અને લાંચ ખા-
નાના આચરણથી ઘણી કમી થાય છે; માટે ઘણા સાવધ રહેવું જોઈએ.
જેવી ઓરત તોછડા સ્વભાવની અને કંકાસીઆણુ ને મઠ પ્રમાણે ન
આલનારી હોય તો ચાલે, પરંતુ બ્યભિચારણી હોય, તો પરવડતી નથી;
તે પ્રમાણે ન્યાયાધિશ એકાંતની મંડળીમાં મળીને નહીં આલનારો, પ્ર-
સંગે ધનસાફના કામમાં કમી ધોઈતા વાજો હોય તો પરવડશે; પરંતુ સારું
જોભી પૈસો ખાનાર, લોકોને કદિ પણ પરવડતો નથી.

એક કુદ્ધ માણસે નિરપરાધી માણસ ઉપર ખોટી ફરિયાદ કરી,
અને તેને સજા થવા, એવી ન્યાયાધિશને મુઠ ચાંપી. તો તે ગરીબ
માણસને શિક્ષા ભોગવવી પડનાર કે નહીં? અને એવા અન્યાયના
આચરણથી એની સ્ત્રી, છોકરાં અને સઘળા કુટુંબને જે હેવાલ ભોગ-

જ્યા પડશે તેનું પાતક કહેને ભાગશે? એવી કારકીર્દીને મેળલાઈ કહેડે. મેળલાઈ આવી, કે ન્યાય નાથી ભય છે, એ સ્પષ્ટ છે. એવું મનમાં થઈ એટલે પ્રભુ ભાગે છે, યત કુઃખી ધાય છે, અને અત્યંત પાશે ખૂડી ભય છે, ને સત્યાનાથ વગે છે.

અપરાધીને સજા ન થતાં છૂટશે, તો કદાચિત ચાલે, પરંતુ એ-કાદ ગરીબ માણસને સાંચ ખાઈ સજા કરવી, એ કૃત્ય ધણું ખર્ચકર છે. વખતે ભૂટાર માણસની બેઠ થઈ તો ચાલશે, પરંતુ એવા કૃતક્રી માણસની કદી બેઠ ચાલશે નહીં. તેના આચરણ યશીર ઉપરનાં રંગાટાં ઉભાં કરનાર હોય છે! ભૂટાર દ્રવ્ય હરણ કરવાના ધરાદાયી રાનમાં એ-કાન્તે અને છાનો રીતે ખીજનો નાથ કરે છે; પરંતુ એ પક્ષપાતી ન્યા-યાધિય છાનોમાનો ખેસી હસતો, ખોલતો, દરબારમાં ભર દિવસે ખીજનાં ગળાં રેંચી કાપે છે.

ધણે વખત ગાળી વિદ્યા સંપાદન કરી, પણ યશીરમાં જો અત્ય નથી, તો તે વિદ્યા કાંઈ અપની નથી. એવા પ્રકારે વિદ્યા શિખેલો માણસ જમણવારમાં જમવા ગયેલો જેવા લુખ્યો આવે છે, તેવું થાય છે. વિદ્યા શિખ્યાનું કળ એજ કે અંગે સદચણ આવી, ધર્મચરની એ-ળખ થવી. વિદ્યા કમી હોય તો ચાલે; પરંતુ પોતામાં સદાચરણ અવ-સ્થ નેધએ. જ્ઞાન શિખી જો ખરાબ આચરણ ધરે તો, તે કરતાં અજ્ઞા નો રહેલું ધણું સારું છે.

પૈસો મળવા લાગ્યો એટલે ખર્ચ વધે છે. ને ખર્ચ વધ્યો ને આયવદ નિયમીત રહ્યું, એટલે માણસ અન્યાયથી ધીમે ધીમે દ્રવ્ય મેળવવાને પ્રવૃત થાય છે. માટે આપણી પ્રાપ્તિ પ્રમાણેજ ખર્ચ પણ વા-સ્તવિક રાખવું, કે જેણે કરી આપણને કોઈ પણ દિવસ અડચણ પડે નહીં.

સાંચ આપનારા કોઈ કોઈ વખત એવું પણ ખોલે છે કે, સાદેખ અમે ખુશીથી પૈસા આપીએ છીએ તે વિશે આપ કશું મનમાં લાવશો નહીં. એ વિચોની કોઈ પણ દેકાણે કુટકાટ થનાર નથી. એ ખોલવું ફક્ત મોડા ઉપલ્લેખ હોય છે. જેવા રાનમાં ચોરના હાથમાં આવેલો પ્રવાસી પોતાનો છૂટકો થવા માટે પોતાની જણગ્રભાવ અને વસ્ત્ર પૈસા પોતાને હાથેજ પોતે કાઢી ચોરને હવાલે કરે છે, તેવાજ આ પ્રકાર છે. કોઈ પ-ણ ખુશીથી પૈસા ખદ નજર સિવાય આપનાર નથી, એ પકડુ ધ્યાનમાં રાખવું.

કેટલાકને એવું ભાગે છે કે, પૈસાવાળા લોક ખૂબ હોય છે. તે-

મને પૈસાની તમા હોતી નથી. માટે તેમની પાસેથી સો. ખસો રૂપીઆ ખાધા, તેથી શું થયું, તેથી તેનું શું ઉંચું થનાર છે? પરંતુ ખીજે કેટલોએ મુખ હોય તોપણ તેનું દ્રવ્ય હરી લેવા કોઈને અધિકાર નથી; માટે જો શ્રીમંત લોકો સાથે તમારો સહવાસ હોય તો તમારી સારી અને નિશ્ચયની વર્તણૂકથી અને સદુપદેશથી તેમને સારે માર્ગે લગાડો. પરંતુ અજ્ઞાન છે, તેથી તેમના દ્રવ્યનો અભિસ્રાપ કરવાની ઇચ્છા ખોતકુલ રાખશો નહીં. જે તે પ્રકારે તમે શ્રીમંત સાથે નિર્જોલથી વર્તશો તો તમારું વજન તેમની પાસે વધતું જશે; અને એજી કરીને તમારું સન્માન વધશે.

અધિકાર ખે પોહારના છાંયડા પ્રમાણે છે, માટે તે ભોગવતાં ધણુંજ સાવધ રહી વર્તવું જોઈએ. અર્જુન અને ખુશામતીઆ લોકોની પરીક્ષા કરવા વિશે હુડીયારી રાખવી જોઈએ. ટોળ માટે શીપાઈ પ્યાદલને નકામા પોતાના ઘોડા આગળ નસાડવા નહીં. જરૂર જેટલાં માણસને રોકવાં, અને તે માણસ પ્રાણી છે એવું વારંવાર મનમાં રાખવું જોઈએ. કેટલાંક રાજ્યોમાં મથાકની, ચપરાસી, ને ઘોડા આગળ નસાડતા વારંવાર નજરે જોવાય છે. મુંખમાં અને એવાજ પ્રકારનાં ખીન્દ મોટાં મોટાં શેહેરમાં જનાવરને નિદ્રિયતાથી દોડાવે, તો તેને સજ્જ થાય છે. એ નિયમ કેટલાંક રાજ્યોને લાગુ થવા જોઈએ, ને લાગુ છે એમ માનીએ તો કેટલા હોદ્દાદાર એ સજ્જને પાત્ર થશે એ નિયાર કરી શકાતા નથી. પરંતુ જો તે અદનૈપત્યી કૃત્યા તો પરયોક્ષમાં કદી છૂટનાર નથી.

રોજગારી છે માટે જ્યાંદે સુખ વધારવું નહીં, કારણ રોજગાર કમળના પાંદડા ઉપરના પાણીના ખીન્દ પ્રમાણે છે. તે ગયા પછી વખત વધારે ટેવ પડી એટલે તે છૂટવાને ધણો વખત લાગે છે, અને પછી આગળ પાછળ શીપાઈએ સિવાય ફરવાની લાજ લાગે છે; માટે એવી ટેવ રાખો, કે રોજગાર જોડ્યા પછી પણ હરકત પડે નહીં.

લાંચ ખાનારને અને ખરાબ કામ કરનારને સુખ નથી. તેમને દિવસે ખીક અને રાત્રે ધારની હોય છે. સવારમાં ઉઠ્યા કે તેને થાય છે કે આજ કોઈ મહારી આપડે લેનાર તો નથી, ને મહારૂં છાનું પાપ કોઈને માત્ર પડ્યું તો નહીં હશે? એમ હમેશ થાય છે. તેને સુખે ઉંઘ આવતી નથી. આ યોક્ષમાં અવસ્થા જ્યારે આવી, ત્યારે પરલોકમાં તે સુખી કયાંથી થનાર?

શરીરમાંથી શકિત વગેરે ગઈ, ઈંદ્રિયો નખખી થઈ, અને પરલોકની દહેશત દેખાવા લાગી એટલે પરત્વતાના પ્રતિકુળમાં જે સુદૃષ્ટો

કર્ચા હશે, તે ફક્ત સાહ્ય થશે. તે વખતે કુટુંબના માણસો અને સધળા ઐહિક સુખના પદાર્થ તદ્દન તુરંદ ભાસે છે. એવા ભયંકર વખતે સત્ય રસ્તાથી ચાલ્યા હશે, કોઈને અપકાર કર્યો નહીં હશે, ધાતપાત અને કોઈને અન્યાયથી કેદમાં નાખ્યા નહીં હશે તો ચિત્તની શાન્તિ રહી આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ પેદા થશે. કારણ સત્ય એ ખંને લોકમાં માન્યતાનું મૂખ્ય સાધન છે. સત્કિર્તી કોઈ ચોરનું નથી, તે ઘણા દિવસ રહે છે, અને પરલોકમાં સુખી થવામાં મહોટી મદદ કરે છે. સત્ય એ શ્રીમંતને ભૂખાડાયક અને ગરીબને સાહ્ય કરતા છે. સત્કિર્તી એ પોતાની જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે એવી સાબિત પ્રાપ્તી નાખી દેઈ, નાશવંત પ્રાપ્તી ભૂલવી એ સરખું ખોટું અજ્ઞાન નથી.

તમને એક નિર્લોભી ન્યાયાધિશની વાત કહી, હું મહારી દેખાણુ અટકાવું છું. અમદાવાદમાં ચોડા વર્ષ પહેલાં એક ન્યાયાધિશ થઈ ગયો. તે ત્યાંની કોરોનો પ્રીન્સિપલ સદર અમીન હતો. તેના આગળ વારસાનાં સરટીફીકેટ મેળવવાની એક ફરીઆદ આવી હતી. જે ઇન્સ્ટેટ માટે એ દાવો હતો તેની કિમ્મત છ લાખ રૂપૈયાની હતી. જે ખરેખર ચારસ હતો તે તદ્દન દરીદ્રી છતાં અજ્ઞાન હતો. પરંતુ વિરૂદ્ધ પક્ષકાર સધન છતાં હુશીયાર હતો. એ હુશીયાર પક્ષકારે પોતાની તરફેણમાં ઇનસાફ થવા માટે ન્યાયાધિશ સાથે સનેહ જેડી એક દિવસે એક લાખ રૂપૈયા આપને આપું છું, માટે મારી તરફેણમાં ઇનસાફ કરો એવી વાત કાઢી; પણ એ ન્યાયાધિશ કબૂલ થયા નહીં. ત્યારે લાંચ આપનારાએ સમજાવી કહ્યું કે તમે જીવતા સુધી જે કદાપી ચાકરી કરશો તોપણ એટલો પૈસો તમને એકદમ કદી મળનાર નથી, માટે આ આવેલો ઉત્તમ વખત જવા દેવો નહીં. કારણ વિચાર કરો કે પેનસનનાં વર્ષો પુરાં થયા પાદ નિદાન (૨૫૦) ઓડીસે રૂપૈયા પેનસન મળશે અને તે તમારી હયાતી સુધી માત્ર ચાલશે; અને મારી પાસેથી મળનાર એક લાખ રૂપૈયા સેવીંગ બેંકમાં રાખ્યા તો, વંશ પરંપરા દરમિયાને મોટી રકમ મળતી જશે, માટે આપે કાંઈ પણ હરકત મનમાં ન લાવતાં મારું કહેવું કબૂલ કરવું. પરંતુ એટલું કહ્યાથી તે નિસ્પૃહી સજ્જન કબૂલ થયા નહીં. છેવટે તે લાંચ આપનારે ન્યાયાધિશને યોગ્યું કહ્યું કે એટલી મોટી રકમ લાંચ આપનાર આપની હયાતીમાં આપને કોઈ મળ્યો નહીં હશે અને મળનાર નથી, માટે હું આપને કહું છું કે ના કહેવાના પહેલાં એ વાતને આપ પુરતો વિચાર કરો, તે નિર્લોભી ન્યા-

શાધિરો ગંભીરપણાથી એવો ઉત્તર કર્યો કે “ તમારા પ્રમાણેજ હું તમને ખાલીથી કહું છું કે એટલી મોટી રકમની લાંચ મારે ન જોઈએ એવું કહેનારા પણ ઘણું કરી તમને મારા સરખા મળનાર નથી. ” માટે આજે આપની રકમ લઈ ધેર જવું. છેવટ તે ના ઉમેદ થઈ મુંગો ચાલતો થયો.

હાર્ડ કલેવે ઉભીચંદ શેઠને લાંચ આપવાની ખટપટ કરી કાઢી સાધી લીધું, તેની પાર્લમેન્ટમાં કેવી દુર્દશા થઈ, એ પ્રસિદ્ધ છે.

જે રાત્રે ઘરમાં પેસેછે, કિંવા જંગલમાં ખજાતકારે લૂંટેછે તેને સઘળા લોક ચોર કહેછે; પરંતુ માલીકનું ધન હરણ કરનારો, કિંવા જે પોતાના પોષણ કરનારનું ધન હરણ કરનારો, કિંવા જમે ખરચમાં લુચ્ચાઈથી ફેરફાર કરનારો, તેને લોક ચોર પ્રમાણે ગણતા નથી, એ નવાઈ સર્પી—આશ્ચર્યકારક અને દુઃખદાયક વાત છે.

અંક ૭ મો.

શરીર સંપત્તિ.

પેટેકું સુખ તે જાતે નથી, બીજું સુખ પેટે દીકરા;
લીજું સુખ સુકુળની નાર, ચોથું સુખ કોઠીએ જાર.

સંસારમાં ગણાતાં ચાર મુખ્ય સુખની અંદર પેટેકું સુખ ધરી રતી આરોગ્યતાને ગણ્યું છે, અને તે વાજખી છે; દેમકે માણસનું શરીર સારું ન હોય તો ખાકીનાં સુખ તેને કામનાં નથી. મંદવાડમાં રમુજ તમાશા આપને ગમતા નથી. શુભ લગ્નમાં થતા વાજાં વગેરેના નાદ માંદગી વખતે કાનને કડવા લાગે છે, અને જાત જાતનાં સ્વાદિષ્ટ પકવાન જેઠા ખિમારીમાં મોં ખગાડવું પડે છે. મતલબ કે સઘળાં સુખ દેહની પાછળ છે. શરીરની સુખાકારી હોય તોજ સઘળા પદાર્થ સુખદાયક થઈ પડે છે.

૨. આવું છે, તો પણ શરીરની આરોગ્યતા જાળવવા પાછળ આપણે કેટલી થોડી મહેનત લઈએ છીએ? શરીર સારું ને મજાનું થવા પર આપણું કેટલું થોડું લક્ષ હોય છે! જગતમાં સર્વ દેકાણે મનને કેળવી મોટું ને મજાનું કરનારને માન મળે છે, પણ તનને કેળવીને કોઈ મોટું ને મજાનું કરે, તો તેને લોક વખાણતા નથી. અરે, પણ કેટલીકવાર તો તેની નિંદા થાય છે. લોક કહેશે, કે દુઝાણાએ જુઓને ખાઈ ખાઈને જાત વધારી છે. વકરીને મોટા પાડા જેવો કે ગોંડા જેવો થયો છે. જાણ શરીરવાળાને પાણી, ભેંસ, મઘીરો એવાં નિંદાયુક્ત વિશેષાણુ રળે છે. કોઈ અપારામાં જઈ તાલમ લેતો હોય, તો લોક તેની મજાક કરે, ઘેર દાંડ પાંસે કે મદગળ ફેરવે તો લોક હસે, અને બીજી હરેક રીતે જે જાતનાં જાતન કરતું હોય, તેના વિષે લોક વાંકું ખાત્રે.

૩. મનની જેમ વધારે કેળવણી લે તેમ માણસ વધારે વખાણાય છે. જે માણસ અહોરાત અભ્યાસ કરે ને શરીરને જેમ વધારે ધસવી નાખે, તેમ તે વધારે સ્તુતિને પાત્ર થાય છે. જેમ અતિ થમ કરી માણસ વધારે જ્ઞાન મેળવે, એટલે મનને મોટું કરે, તેમ તેની વધારે કીર્તિ થાય. પણ મનને તનની સાથે કેટલો સંબંધ છે, અને તન ખરાબ થયે મન કેટલું નખળું થાય છે, તેનો લોક થોડોજ વિચાર કરે છે. શરીર છેક ઝાંચે ગયા પછી વિદ્યા ને તે વડે મેળવેલા પદાર્થો શા કા-

કાંમમાં આવશે? શાસ્ત્રમાં દેહ રમ્પો ધર્મ કહ્યો છે, એટલે ધર્મ પણ દેહ સાચવીને કરવો, એમ કહ્યું છે; તો ખીજી બધી ખાખતો પણ શરીર પાછળ છે, એમ સાચે સમજવું જોઈએ; તેને બદલે લોકમાં કંઈટી મનજ કેસાતી જાય છે, અને તેથી પરિણામ ઘણું ખરાબ થાય છે, જે વિષે દરેક જાણુ મારી પેઠે વિચારવું અવશ્ય છે. મન કરતાં તનની કેળવણી ઉપર આખી પૃથ્વી ઉપર સર્વ ઠેકાણુ યોડું લક્ષ આપાય છે, અને આ પણ તેમાં સૌથી ઉતરતા છીએ, એમ કહીએ તો સાચે. અલખત મનની જોડેવાણી સંસારમાં વધારે ઉપયોગી છે, તે વડે વધારે કમાઈ શકાય છે. તેથી આપણે સંસારમાં વધારે કામના થઈએ છીએ, તેણે કીને વિદ્યા ને જ્ઞાન મળે છે, અને તેથીજ માણસ ધર્મકર્માદી કામમાં ખીજા પ્રાણીઓ કરતાં મેળતા મેળવી શકે છે; તોપણ તનની કેળવણી છેક નિરૂપયોગી છે, કે તેનાપર ઘણું યોડું લક્ષ આપવાનું છે, એમ કોઈએ જાણવું ન જોઈએ; કારણ કે મનની કેળવણીનો મોટો આધાર એના ઉપર છે. એની સાહ્યતા વગર એકલા મન બળ વડે આપણે કાંઈ કમાઈ શકીશું, કે લોકોને કાંમના થઈ શકીશું, કે કીર્તિ મેળવી શકીશું, કે ધર્મા કર્મોદી કરીશું, એમ સમજવું નહીં. દરેક ક્રિયા જે મનના હુકમથી કરવામાં આવે છે, તે શરીરની હાંદીઓ દ્વારાએજ થાય છે; માટે જો હાંદીઓ નકામી થઈ, તો મન પણ નકામુંજ થઈ રહેશે. પુરતક વાંચવાની તમારી ધાણીએ મરજી હશે, પણ જો આંખે અંધારો આવ્યો, તોતે થઈ શકનાર નહીં. ગ્રંથો લખવાની તમારી હાંચણ હોય, પણ પુરું ખેસીએ ન શકાય એવી તમારા શરીરની સ્થિતિ હોય, હાથ કમર આદિ અવયવો ફાટતા હોય, આંખો દુખવા આવી હોય, કે પેટમાંથી ઝાળ નિકળતાં હોય, તો તમે શી રીતે લખી શકવાના? એ માટે મનની કેળવણીપર જેમ ધ્યાન આપવું ઘટે છે, તેમ તનની કેળવણી ઉપર પણ લક્ષ આપવું ઘટે છે.

૪. બહુ કરીને વિદ્યા જાણનારા શાસ્ત્રીઓ, શોધકો વગેરે જેમને મનની સાચે વધારે માથાફાડ કરવાની છે, તેઓ સર્વ ઠેકાણુ અને સર્વ કામમાં શરીર ઉપર યોડુંજ લક્ષ આપતા જણાયા છે. પણ કહ્યું છે, કે “અતિશે નહીં ખોલણા ને અતિશે નહીં ચૂપ, અતિશે નહીં વરસાણા ને અતિશે નહીં ધૂપ.” અતિશે સર્વ વરજવું જોઈએ. માણસ કહ્યું, એટલે એમાં તેનું મન અને તન બંને આવે છે. મન અને તનને કોઈ રીતે આપણે છૂટા પાડી શકતા નથી, એટલુંજ નહીં, પણ એકની ખાખતમાં તરફદારી કરવા જતાં જેમ ખીજાને નુકશાન થાય, તેમ તેથી ખુંજ

નેને નુકશાન થાય, એવો તે ખેની વચ્ચે સંબંધ રહેલો છે. શરીરનું દુઃખ વડે મનને બળાપો થાય છે, અને શરીર આરોગ્ય હોય તો મન પ્રકુલ રહે છે, એ આપણું જાણીએ છીએ. એથી હલકું મનના બળાપથી શરીર બગડે છે, અને મનના આનંદથી શરીરમાં શેર શેર લોહી ચઢે છે એ પણ આપણા જાણવામાં છે. માટે શરીરને સાચવવામાં જે સાચવેલી રાખતો નથી, તે પોતાના મનને પણ અંતે ખરાબ કરે છે, અથવા બંનેનો અંત તે જલદી આણું છે, એમ સમજવું.

૫. શરીરની સંપત્તિ વિના પૈસાની સંપત્તિ કાંઈ કામની નથી. નાણાનો મોટો ઉપયોગ શરીર વડે થાય છે, માટે શરીર સારું ન હોય, તો નાણાના ગંજ કાંઈ કામમાં આવતા નથી. વિદ્યાની સંપત્તિ પણ શરીર સંપત્તિ પામે રચીકર થનાર નથી. માટે માણસે શરીર સંપત્તિને મેળવવા ને જાળવી રાખવા હમેશ મહેનત કરવી જોઈએ.

૬. શરીરની આરોગ્યતા કેમ જળવાય, એવો સવાલ ઘણા ધુછશે; કેમકે સૌને પોતાનું શરીર વહાલું હોય છે; પણ તેઓ ખીજા બાબતમાં વધારે યંચાવાથી શરીર તરફ ધ્યાન લક્ષ આપતા નથી. સોડેજ ઉપાયે યોગ્ય વખતમાં ને યોગ્ય શ્રમે જે શરીર આરોગ્ય રહી શકે, તો સૌ તે પ્રમાણે કરે, આપણે અહીં પેહેલાં કરતાં હાલ લોક વધારે નબળા થતા ચાલ્યા છે, અને તેઓને રોગની પીડા વધી છે, હાલમાં વૈદ દાકતરોને ફેટલો ખપ વધી પડ્યો છે, એ ઉપરથીજ દેશની સઘળો આરોગ્યતા વિષે આપણે સોડેજ અટકળ ખાંધી શકીએ. શરીરે પીડાતા વિદ્યાર્થીઓ કે વિદ્વાનો પોતાનું શરીર આરોગ્ય કરવા આમથી તેમ ફાંફાં મારે છે, એક વૈદને છોડે ને ખીજાને આલે. વૈદથી ન ફાળ્યું તો ગાંધીને ત્યાં, ત્યાં ન ફાળ્યું તો હકીમ પાસે, અને ત્યાં પણ ન ફાળ્યું તો દાકતરોને ત્યાં ટીચાયા કરે છે, ડોશીઓની સલાહ લે છે, ને હજારો મોનાં મત પૂછે છે, ઓલી દવા મૂકી દે છે, ને પેલી દવા પસંદ કરે છે. એવા લોકોને આરોગ્યતા જાળવવાની કોઈ સહેલી કળા ખતાવી દે તો તેઓ વહાલામાં વહાલી ચીજ બક્ષીશ કરવા દેશા થાય એમાં શક નથી, પણ એવી કળા તો હવે કોઈ ખીજે ધનવંતરી પેદા થાય ત્યારે મળે.

૭. ત્યારે શરીરની આરોગ્યતા શી રીતે જાળવવી? રોગ વગરની સ્થિતિને આપણે આરોગ્યતા ઠહીયે છીએ, માટે જેમણે હાથે કરીને રોગ આણ્યા, ને રાંડ્યા પછી હાપણ આણ્યું, તેમને એ સ્થિતિ સહેલાઈથી તો નજ પ્રાપ્ત થાય, વૈદક શાસ્ત્રનો મોટો સિદ્ધાંત એ કે

રોગ આણીને તેને મટાડવાને ઓસડ કરવાં, તે કરતાં રોગ આવેજ નહીં, એવા ઉપાય અગાઉથી લેવા. ઓસડ તો થીંગળાં માત્ર છે; એ વડે શરીરનો સંપત્તિ પ્રાપ્ત થશે, એમ સમજવું નહીં. ઓસડના ટેકાથી રોગ જાય, પણ તેથીજ શરીર આરોગ્ય રહે એમ ન સમજવું; કારણ રોગ પછી શરીર સાફ કરવાને, અને રોગના હુમલાથી ખચવાને યોગ્ય કરવા માફ ખીજ ઉપાયોની જરૂર પડે છે. વળી ઓસડે એકવાર કદાચ રોગ કાઢયો, પણ જ્યાં સુધી રોગનું ઉત્પત્તિ સ્થાન નાશ પામ્યું નથી, ત્યાં સુધી એ રોગ ફરીને પીડ્યા વગર કેમ રહેશે? ધારો કે વાંચવાથી તમારી આંખને નુકશાન થઈ તેજ ઘટે છે. ઘટેલું તેજ પાછું લાવવા તમે દવા કરો છો, ને તેથી આંખ હતી ભરી થાય છે; પરંતુ પછીથી જો તમે વાંચવા માંડશો, તો વળી તે આંખ ખગમ થવાની; માટે જે વડે રોગની ઉત્પત્તિ થવાની હોય, તે સાધનનો ઉપયોગ કરવો દુરસ્ત નથી.

૮. ઉપરના દાખલા થકી કોઈને હેતી શંકા પડશે કે જે વાંચવાથી આંખને નુકશાન થતું હોય, તો શું તેણે વાંચવુંજ નહીં. વાંચે નહીં, તો તે બહુ શું? જે વાંચવાથી આંખને નુકશાન થઈ અંતે અંધાપો આવવાનો હોય, તો હું કહું છું કે તમારે વાંચવુંજ નહીં. કારણ આંધળા થયા પછી સમૂજશું વાંચવાનું ખંધ થશે, વાંચેલાનો થયા ઉપચોગ થઈ શકશે નહીં, અને અંધાપાનું મોટું દુઃખ છંદગી પર્યંત વેઠવું પડશે. વખતે ચોકું વાંચવાથી અડચણ પડે નહીં એવું હોય, તો ચોકું વાંચવું— વધારેની લડુતા ન સામતી, ચશ્માં ધાલીને આંખને દરદ થયા વગર વાંચી શકાતું હોય તો તેમ કરવું, અગર એકવાર સાંખી મુદત સુધી ઓસડવેસડ કરીને તથા વાંચવું ખંધ રાખીને આંખને સારી પેઠે મજબુત કર્યા પછી વધારે વાંચવાથી પણ અડચણ પડે નહીં એમ ખનવું હોય, તો તેવા ઉપાય લેવા. મતલબ કે દરેક ઉપાયે શરીરના અંગોનું રક્ષણ કરવું, અને જેણે કરીને તેમને નુકશાન થાય તેમ ન કરવું.

૯. મનની દરેક શક્તિને જેમ હૃદયથી વધારે ખોળે આપવા જતાં તે ખરાબ થઈ જાય છે તેમ તનની શક્તિઓનું પણ સમજવું. જે યાદ-દાસ્ત શક્તિને હૃદ ઉપરાંત ગોખ્યાથી અસહ્ય ખોળે મળ્યો, તો તે ઉલટી ઘસાધને જુદી થઈ જાય છે, ને પછી ગોખેલું પણ યાદ રહેતું નથી એજ રીતે કોઈ ચિત્ત ઇન્દ્રિ કે અવધવને માથે હૃદ ઉપરાંત ખોળે પડે, તો તેને નુકશાન થયા વગર ન રહે. પગમાં ચાર ગાંઠ ચાલવાની સત્તા ન હોય, ને હથ ગાંઠ જઈએ, તો જરૂર માંદા પડીએ. હૃદ ઉપરાંત

ખાઈએ, તો જહગ્નિ તને પીણી થકે નહીં, એટલે તે સંચો ખગડે ને શરીરમાં રોગ પેસે.

૧૦. જેમ હદ ઉપરાંત મેહેનતથી નુકશાન છે તેમ ખીલકુલ મેહેનત વગર પણ નુકશાનજ છે. શરીરનો સંચો પડ્યો પડ્યો કટાઈને ખગામ થઈ જાય છે. સંચાને જેમ વાર્ષાથી તે ચળકતા ને સારો રહે છે, તેમ શરીરનું પણ સમજવું. આળસ વડે તન અને મન બંને ખગડે છે. હૃદયે આપણું શરીર એવું ઘડ્યું છે કે તે કસાયા વગર સારું રહે નહીં. સૂત્રીની રચના પણ તેણે એવી કરી રાખી છે કે દરેક પ્રાણીને મેહેનત કર્યા વગર ચાલે નહીં. માટે જેઓ મેહેનત કરતા નથી, તેઓ જેમ પોતાના અને પોતાના કુટુંબ કમીલાને નિર્વાહ ચલાવવાને અયક્ષમ રહે છે, તેમ તે પોતાના શરીરને પણ ખરાબ કરે છે.

૧૧. અમેરિકાના જંગલી ઇન્ડિઅનોમાં એવી કહેવત ચાલે છે, કે “દાડવા કરતાં ચાલવું સારું, ચાલવા કરતાં ઉભા રહેવું સારું. ઉભા રહેવા કરતાં ખેસવું ભત્રું, અને ખેસવા કરતાં સુધ રહેવું સારું”, હાલ આપણને આ કહેવત લાજ પડતી ચાલી છે. જો ચાકર નોકર હોય તો તરખતું પણ તોડવાની આપણે દરકાર ન કરીએ. ખુરશી ઉપર કે ગાદી તકીએ પડ્યા પડ્યા તડાકા મારવાનું કે એદીની પેટે ઉંઘ્યા કરવાનું આ પણને વધારે મન થાય. ખેંકાં ખેંકાં ગમતું નથી, એમ સૌ કોઈ કહે છે. તોપણ હાથ પગ ભાગી ખેંચી રહેવાનું મોટા લોકોને વધારે ગમે છે. ભાત દાળ ખાઈને પડી રહેનારા શ્રીમંતોનાં શરીર વાયે ફૂલી જાય છે, ને પેટ વધીને આગળ હુંદ નિકળી આવે છે. તેઓને ચાર ડગલાં ચાલવું હોય, તો ફેફસે થઈ જાય. તેમના ઘરની પાચડીઓ ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવાથી ખુલ્લી હવા પામ્યા વગર ને કામકાજ વગર પીળી દેડકા જેવી નિર્મલ્ય દેખાય છે. તેને ઉઠતી વખતે ટીંગણું હાથ દેવા પડે, ને ઉભી રહે ત્યારે કેડે હાથ દેવો કે પાછળ ટેકો રાખવો પડે. આ સૌ આળસનું પરિણામ છે.

૧૨. શ્રીમંતો એમ કહેશે કે શું અમે હલકા લોકની પેટે મેહેનત મજૂરી કરીએ? એમ કરવાનો અમને જરૂર નથી, અને એથી અમારી આખરૂં ઘટે. વાત ખરી છે કે મજૂરના જેવું હલકું કામ કરવાથી મોટા લોકની આખરૂં ઘટે; પણ શરીરની સુખાકારી માટે જેટલું કરવાની જરૂર છે, તેટલું તો હરેક સ્થિતિના માણસે કરવુંજ જોઈએ. ઘટ મોજાં કાઢવા માટે, કે ટેમલપરથી કાગળની છાપતરી હેઠે પડી ગઈ તે લઈ-

ને આપવા માટે બહારથી ચાકરને ખોલાવવો, તેના કરતાં તે જાતેજ એવાં એવાં કામ કરવાની તરફી લે, તો શું તેમાં ત નીચા આપના થઈ જાય? શ્રીમંત સ્ત્રીઓ ચાકર રાખીને પછી તેમના પર દેખરેખ રાખવાનું તેમને ન આવડતું હોય તે ખતાવવાનું, શીવવા બસવાનું, કે વખતે તેમને સોંજે મદદ દાખલ કામ કરે તો તેમાં કાંઈ હિનપસતી આવતી નથી. ધરનું કામ કાજ કરવામાં નાનમ સમજવી એ ચૂક જ-રૂં છે. લોકોને મોટાઈનું ડોળ દેખાડવા સારૂ ગમે તો જોઈએ તે ક-રતાં વધારે ચાકર રાખો. પણ શરીરને કસરત મળે એવું કામ તમે જ-રૂર કરો. જેઓ ચાલીને બહાર જઈ ન શકતા હોય તેમણે ગાડીમાં કે ઘોડાપર સોજ બહાર જવું. ઘોડાને છુપ રપેટી આપ્યાથી પુષ્કળ કસરત થઈ રહેશે. ગાડીમાં ખેસીને જાઓ, તો સીમમાં ગયા પછી ચ-લાય એટલું ચાલો. ત્યાં તમને કોઈ જોનાર કે નિંદા કરનાર કવચિતજ મળશે, અને કદી કોઈ મળ્યું તોપણ શું? એમાં તમે થોડુંજ ખોટું કામ કરો છો કે તમારે નિંદાથી ડરવું જોઈએ. ચાલવા જેવી સારી કસરત ખીજ એકે નથી. ખાધા પછી ઘોડામાં થોડાં સો ડગલાં ફર્યા વગર ખેસવું નહીં એવું આપણા ધરનું વૈદકશાસ્ત્ર અગલથી ચાલ્યું આવે છે; પણ તેના પર ઉછરતી પ્રજા લક્ષ આપતી નથી એ બહુ ખોટું છે. ખાધા પછી સુઈ જવું કે રેટમાં પગ ધાલીને ખેસી રહેવું એ શરીરને નુકસાન કરનાર છે. “ખાઈને સુઈ જવું, ને મારીને નાસી જવું,” એવી ખાઈલી કહેવત આપણા દેશ અધમ થવા માંડ્યા પછી થી પડેલી છે. કાંઈ કરવાનું ન હોય કે ખોટી મોટાઈના માર્યા કાંઈ ક-રવું ન હોય, તો મેડાનાં પગથીઆં પાંચ દશવાર ચઢીએ ઉતરીએ કે આમ તેમ આંટા મારીએ તોય શરીરને થોડી ઘણી કસરત મળે.

૧૩. છોકરાંની શરીર સ્થિતિ માખાપ ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ કેટલાક લોકોને રોગ એાધે ઉતરે છે, તેમ બળ કે નિબળતા પણ બહુ કરીને એાધે ઉતરે છે. નખખાં મા ખાપનાં છોકરાં ઘણું કરીને નખખાંજ અવતરે છે. માખાપની કુટેવો તેઓ પહેલી ગ્રહણ કરે છે. માખાપ એ-દીની પેઠે પડી રહેતાં હોય તો છોકરાં પણ તેવું થાય છે. નાનપણમાં છોકરાંના શરીરનું બહુ જતન કરવાની જરૂર છે, તે ઉપર ઘણાં માખાપ ધ્યાન આપતાં નથી. સાંપડે ત્યાંથી છોકરાંને ઘરેણાં કરાવવાની ફીકરમાં માખાપ પડે છે, પણ તેમના શરીરનું રક્ષણ થાય તેવાં કપડાં કરાવવા ની તે થોડીજ કાળજી રાખે છે. પેહેલાં મોટી ઉમરે છોકરાંને નિશાળે

મુકવાનો ચાલ હતા, તે દહાડે દહાડે ખંધ પડીને હવે ચાર પાંચ વર્ષેનું હજારેા છોકરાં નિશાળે જતાં આપણે જોઈએ છીએ. નાનપણમાંથી નિશાળે મોકલવાનો ચાલ પડ્યો તે ખોટું થયું છે એમ કોઈ કહેશે નહીં; પણ એની સાથે ખીજી જરૂરી બાબતો પર લક્ષ આપાતું નથી એ ખડું ખોટું થયું છે. સૌથી પેટેલી શરીરની કેળવણી શરૂ થાય છે, અને તે છોકરાંને રમવા દોડવામાંથી ખડું મળે છે. બાળવાની લાંબેમાં ખચપણનું રમવાનું ખીલકુલ ખંધ પડ્યા જેવું થવા માંડ્યું છે. છોકરાં આપો દહાડે બણબણ કરે તે સારું, રમે તે સારું નહીં, એવી ભોંકની સમજણ છે. માખાપ છોકરાંને નિશાળે મુકતાં કહેશે જે મારેા છોકરેા રમતીઆળ છે, એને તમે જરાએ રમવા દેશો નહીં; આપો દહાડે નિશાળમાં ખે-સાડી મુકજો. રમત કરે તો મારવામાં પાછી પાની કાઢશો નહીં. “હાડકાં અમારાં ને ચામડી તમારી છે.” ઘણાક શિક્ષકો પણ એમ સમજે છે કે છોકરાં નિશાળમાં ને ઘેર આપો દહાડે બણ બણ કરે તો સારૂ અને તેટલા માટે તેઓ હદ ઉપરાંત ઘેરથી કરી લાવવાના પાઠ આપે છે. પણ આ બધા વિચાર અસ્વભવિક છે અને તે અમલમાં આણવા જતાં છોકરાનું શરીર ખરાબ થાય છે. સૌ ખામે રહે તેમાંજ સારું છે.

૧૪. અખાડાની નિયમિત તાલીમ કરતાં પણ અપાણી દેશી રમતો છોકરાના શરીરને વધારે હુખદાઈ છે, કેમકે એ તાલીમથી શરીરના અમુક ભાગો કસાય છે, અને તેમાં છોકરાંને ગમત થતી નથી. દેશી રમતોમાં બધું શરીર કસાય છે, અને ઘણી ગમત પડે છે. એવી રમતો દહાડે દહાડે નાશ પામતી જાય છે, કેમકે મોટાં ગામમાં ને શહેરોમાં તમે યોડાંજ છોકરાંને તે રમતાં દેખશો. મોટા માણસથી આપો દહાડે મનનું કામ થઈ શકતું નથી, તો નાનાં છોકરાંથી તે કેમ થઈ શકે, એનો વિચાર સૌએ કરવો જોઈએ. છોકરાંની ઉમરના પ્રમાણમાં તેને અમુક વખત રમવાને માટે જરૂર કાઢી આપવો. જેમ છોકરું નાનું, તેમ તેને વધારે રમવાનું જોઈએ. વિલાયતમાં ત્રણ વર્ષથી છોકરાંને નિશાળે ખેસાડે છે, અને તેની આપણે નકલ કરીએ છીએ; પણ ત્યાં નાનાં છોકરાંને ઘેર ને નિશાળમાં દેટલો વખત રમવા દેજે, અને તેમની રમત ગમત સારૂ કેવા ઉપયોગ લેવામાં આવે છે, તેની નકલ આપણે કેમ કરતા નથી?

૧૫. પશાકમી કામો ને મરદાની કસરતો કે રમતો નાશ પામી એટલુંજ નહીં, પણ શરીર કસાય એવા ખેલો પણ ઘટવા લાગ્યાં છે. દેશમાં સ્વસ્થતા પસારવાથી હુટકાટની ધાસ્તી ગઈ, જોરાવર રાજ સત્તાએ

કરીને બંડ, ખમ્બેડા બંધ પડ્યા, એટલે લોકને હથિઆરનો ઉપયોગ કરી પરા-
ક્રમ કરવાનું નહું નથી. શિકાર વગેરે જેમનાથી થઈ શકતા, તેઓ હથિયાર
વગર તે પણ કરી શકતા નથી. હોળી જેવી ઉદ્ધત ને અનીતિ ભરેલી
પણ મરદાની રમતો નાશ પામી; તેમાં સુધારો કરવાને બદલે તેને ખિ-
લકુલ બંધ કરવામાં ઠીક થયું નથી. ગીલીદંડા, ગેડીદંડા, ફરરીઆં (ચક-
મિલ્કું), પાટ, નાગેરીઓ વગેરે નિરપરાધી, સ્મુલ્લ, ને શરીર કસનારા
જેલ નાશ પામતા જાય છે. હવે તો રમવામાં લોક શરમ સમજે છે; પણ
મોટી ઉમરના ને મોટા હોદ્દાર સાહેબ લોકોને રમતા જોઈને પણ આ-
પણને મન થતું નથી, અને એ બાબતમાં તેમની નકલ કરતા નથી, એ
નવાઈ સરખું છે. હવે તો રમવું હોય, તો ખેંઠાખેંઠા ગંજીયાનાં પાનાં ચાળવો,
કે ચોસરનાં નિર્જીવ સોગટાંપર હાથનો રસ ઉતારો ને બધી રીસ કાઢો,
કે સેતરજના મોઢોરાં વગેરેને નકામાં લઢાવી મારી રાજી થાઓ! એમાં
મનને મગત છે, પણ તનને કસરત નથી. એવી રમત વખત ગાળવાને
ઠીક છે; પણ શરીરને લાભકારક ખીજી રમતો જરૂર જોઈએ.

૧૬. આપણે અહીં શરીર બગાડનાર એક મોટું કારણ બાળ-
લગ્ન છે. નાનાં વયમાં છોકરાંને પરણાવવાં ને કાચી વયમાં તેમનો સંગ-
થતા દેવો, એ ઘણુંજ ખરાબ છે. એમાં પણ વળી “ બાર વરસની
કન્યા ને અડી વરસનો વર”, કે “બીબી થાય મીયાં જોગ, ત્યારે મીયાં
થાય ધોર જોગ, ” એવાં બચકર કળેડાં થાય, એટલે શરીરની ક્ષિણ-
તા યવામાં ને નખળી સંતતી યવામાં થી બાકી રહે. ઉજી દેશને બી-
ધે કે ચાલતા સંપ્રદાયને લીધે સુધરેલા દેશમાં જેટલી ઉમરે છોકરાં પ-
રણાવવામાં આવે છે, તેટલી ઉમર સુધી કદાચ છોકરાંને આપણે અહીં
કુંવારાં ન રાખી શકાય તો ખેર, પણ ઢીંગત્રા ઢીંગલીનાં લગ્ન કરતાં,
કે લાકડે માંકડું વળગાડી દેતા પેઢેલાં માખાપે વિચાર કરવો જોઈએ.
કદી નાની ઉમરમાંજ લગ્ન કરવાં પડ્યાં, તો તેમનો સંગ કાચો ઉમરમાં
કરાવવાની શરમ ભરેલી ને હાનીકારી રીતથી અળગા રહેવું જોઈએ.
રજસ્વળા પ્રાપ્ત થયા વગર છોકરાં સ્ત્રીના રૂપમાં આવતી નથી. તે પ-
હેલાં તેને સાસરે મોકલવી એ નુકશાનકારક ને ધર્મ વિરુદ્ધ છે. દસણિ
લોકો એ પ્રમાણે કરતા નથી, તેથી તેઓ આપણા કરતાં વધારે સુખી
છે. આપણે અહીં પરણાવ્યા પછી પાંચે કે સાતે વર્ષે આપણું કરાવવા-
નો ચાલ હતો, તે જોતા જોતામાં બંધ પડી ગયો છે. નવ વર્ષે પરણાવે
લે સાત વર્ષ પછી, ને અગીઆરે પરણાવે તો પાંચ વર્ષ પછી આપણું

કરાવવામાં આવતું; એટલે પંદર વર્ષની વયે છોકરી સાસરે જતી; પણ આવા આવા રૂઝા રિવાજને છોડી દઇ લોકો હાલ ખરાબ ચાલ દાખવ કરતા જાય છે. છેક દશ અગીઆર વર્ષની છોકરીએને શેહેરોમાં સાસરે મોકલેછે. ઠાઠિયાવાડ ભણી આપણા કરતાં મોટી ઉમરે પરણાવવાનો, ને સાસરે મોકલવાનો ચાલ છે, તો ત્યાંના લોક આપણા કરતાં વધારે મજબૂત જોવામાં આવે છે. એજ રીતે નીચ વર્ણમાં ને ગામડામાં આપણા જેવાં ખાળલગ્ન નથી, તેથી તેઓ શરીરે વધારે ખળવાન રહે છે.

૧૭. શરીર સાફ રાખવું હોય, તો અનીતિ ને કુટેવો તજી દો. હરકાંઈ હદ ઉપરાંત કરવામાં અનીતિ કે કુટેવછે, એમ સમજવું. સારામાં સાફ ખાવાનું પણ હદ ઉપરાંત ખાય, તો તે ઝેરનો ગરજ સારેછે. પેટમાં ધાણીને ઘણીવાર વાંચવું; ખોચીએ કાંકરો મુકી આપો દહાડો લખ લખ કરવું; અતિ ખાવું પીવું; ઉજગરા કરવા, કે અતિ ઉંઘવું; હદ ઉપરાંત અંગ મેહેનત કરવી; ઈંદ્રિયોને હદ ઉપરાંત ખેડેકાવી મુકવી; વ્યભિચારાદિ કુછંદમાં પડવું; અતિ આનંદ કે અતિ ચિંતા; એ સૌ શરીર ખગાડનારી ચીજો છે, માટે તેમને તો માજનેજ રાખવી જોઈએ.

૧૮. ખાવાની ખાખતમાં ઘણું લક્ષ આપવું જોઈએ. વખતસર ખાવું, શુણ્કારી ખાવું, ને પચે એટલું ખાવું, આ ત્રણ શરતો જે થાજે છે તે ઘણું કરીને યોગેજ મંદવાડ ભોગવે છે. વખતસર ખાવામાં આપણે ઘણું યોગ્ય ધ્યાન આપીએ છીએ. મોડું વહેતું થઈ જાય તેની આપણે દરકાર રાખતા નથી; અને તનદુરસ્ત હાલતમાં કે મહાવરાને લીધે એની કંઈ અસર આપણને એકાએક માલમ ન પડે, પરંતુ તે શરીરને અતિ નુકશાન કર્યા વગર રહેનાર નહીં. આપણે અહીં યેહેલાં મધ્યાને જમવાનો રિવાજ હતો. અને સવારમાં કાચું કોરું કે વસાણું, પાક વગેરે ખાવામાં આવતાં. સાંજે આઠ નવ વાગે વાળુ થતું. હાલમાં જમવાનો વખત નવ દશ વાગ્યાનો થયો છે; એટલે લગભગ બે કલાક એ વખત પાછો ડેલાયો, તોપણ સાંજના વાળુ કરવાનો વખત એનો એજ રહ્યો. નવ દશ વાગે ખાવાનું થાય એટલે સવારમાં જે કાજું કોરું ખાવામાં આવતું તે ખાઈ ન શકાય, અથવા ખાવા જાય એ તો માંદા પડાય; મતલબ કે ત્રણને ખદલે હવે બે ટંક થઈ, અને તેના વખતમાં પણ અંતર પડી ગયો; એથી કાંઈ નુકશાન હશે કે નહીં?

૧૯. શુણ્કારી ખાવું, એટલે જેથી શરીરને લાભ થાય એવું ખાવું. હમેશ પુષ્ટિ કરતા આરે પદાર્થો ખાવાથીજ શરીરને લાભ થાય છે એ-

મ ન જાણુવું. એવા પદાર્થ પચાવવાની શરીરમાં શક્તિ જોઈએ. અને તે પણ રીતસર ખાવા જોઈએ. નાતો હોય ત્યારે જમવામાં ખૂબ ઝાપટે, ને ખીજે દહાડે ચૂંક આવે, ત્યારે ખાધા પિધા વગર પેટ દબાવીને પડી રહે. જે દહાડે જમવાનું હોય તે દહાડે સવારમાં ખિત્તકુલ ન ખાય કે સેહેજસાજ ખાય, ને સાંજના ખૂબ જમીને પેટ ઓળાંસતા ખાટલામાં આળોટયા કરે. છોકરાને નાતમાં ગરચી ગરચીને ખવડાવે, ને પારકે ઘેર જમવાનું હોય, એટલે ઘેર વખતસર ખાવા ન આપે. આમ કરવાથી શરીરને નુકશાન થાય છે. મિષ્ટાન્ન વધ્યાં હોય, તે કામતી જાણી કોહી સડી જતાં સુધી ટાઢાં ખાય; ને કુગવળી હોય, તે લોહી નાંખીને કે તેને ફરી શેકી વધારીને ખાય, તે શરીરને શું લાભ કરે? કોહેલું સડેલું કાઢી નાંખીએ, તો ઉઠી જઈએ, એમ કહી બેગં આના ખે આનાનીમતા ખાઈને મજરે ખેસાડે, પણ તેમાં મંદવાડ થશે, તો ખે ચાર રૂપિયા ઓસડના થશે, રીખાવું પડશે, ને ધરનાંને હેરાન કરવાં પડશે, તેના વિચાર ન કરે. નાતવરાને વરધોડા વખતે નવલચાહ હીરજી થઈને ખેસે, ને ઘેર ખાવામાં પૂરી કંજુસાઈ કરે. અનાજ ધો વીગરે સસ્તામાં સસ્તાં મગાવે, એટલે તે કોહેલાં સડેલાં કે ઓછા સત્વવાળાં આવે. ધી ખડુ ખાઈએ તો કીડીઓ તાણી જાય એવી દહેશત નાનાં છોકરાંને આપીને તેમના બાણમાં એક કપાસીઆભાર પણ ધી ન મૂકે. દૂધ ઘાથું કરીને લાવેજ નહીં. આપણે માટે સૌથી વધારે સત્વવાળા ને ચણકારી પદાર્થ દૂધ ને ધી છે; પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં કંજુસાઈ કરે. રાંટલા કે બાખરા એકલા ગળે ન ઉતરે એમ હોય, તો પાણી જેવી છાશ માગી લાવે, કોહેલું સડેલું શાક ખાફે, કે સવારની ટાઢી દાળ વધી હોય તો તેણે ચલાવે. લાકડાં ખળવાને ભોંએ કે કરવાને આળસે સવારનું સાંજે કે સાંજનું સવારે ટાઢું ખાય. પારકે ઘેર સારું મળે, ત્યારે ખૂબ ખાય, ને પોતાને ઘેર પેટ ખાળે. અન્નને પુરું ચઢવે નહીં, કે જોઈતા મથાલા તેમાં નાખે નહીં. આખો દહાડો ખગાસાં ખવાનાં હોય પણ જમતી વખતે જાણે ધાડ આવી હોય તેમ મોટે મોટે કોળીએ અપાટાખંધ ખાઈ લે. મોંમાંનો કોળીઓ ચવાતા અગાઉ તો હાથે થાળીમાંનો ખીજે કોળીઓ મોં આગળ આણીજ રાખ્યો હોય! પાંચ દશ મિનિટમાં ચાલ્યું ન ચાલ્યું કરીને આગગાડીની પેઠે અપાટો મારે, તેને પચે પણ રી રીતે? જાણે રીસમાં હોય, કે વેઠ ઉપાડવાની હોય, તેમ ખાવાનું કામ મુંગે મોંડે સપાટાની સાથે પાર મૂકવામાં આવે. ધીમે ધીમે ચાલી ચા-

બીને ખાવું અને ખાતી વખતે મન ખુશમાં રહે, એવા ઉપાય કરવા જોઈએ. પાણી પીવું હોય, તો એકદમ આંખો લોટો ઢચક ઢચક મોઢે માંડે, હભા હભા કે ચાલતાં ચાલતાં પીએ, એકદમ પૃષ્ઠળ પી નાંખે, અને તરસ લાગી હોય, તોપણ ગણકારે નહીં. ખાવા પોવાના આવા ઢંગ હોય, ત્યાં શરીરની આરોગ્યતા શી રીતે જળવાય?

૨૦. ખાનપાનાદિકમાં નાજુકાઈ હૃદયાર જતી જોવામાં આવે છે. ઘણું વધારે ખાનારને ખાન્દરો, ખણચક, ખાઉકર વગેરે કાઢીને લોક નિન્દા કરે છે, પણ ઘણું થોડું ખાનારનાં વખતે નિદાને ખદેલે વખાણ થાય છે; કેમકે થોડું ખાવું એ નાજુકાઈની નિશાની ગણાય છે. પાશર ખાય તે પદ્મણી એવી કહેવત ચાલે છે, તે ઉપરથીજ નાજુકાઈનું ધોરણ સમજાઈ જાય છે. નાજુકાઈ જાણે નખળાઈમાંજ રહી હોય, એમ લોકની સમજ થતી ચાલી છે. આહાર કરતાં વધારે ખાવાથી જેમ શરીરને નુકસાન થાય છે, તેમ જોઈએ તે કરતાં ઓછું ખાવાથી પણ આરોગ્યતા રહેતી નથી. ઉંઘ ને આહાર જેમ વધારીએ તેમ વધે, એ જોવી કહેવત ચાલે છે, તેથીજ ઉંઘ ને આહાર જેટલાં ઘટાડીએ એટલાં ઘટે, એ કહેવત પણ ચાલતી જોઈએ. કારણ મહાવરાથી એ ખંને રસતે વધારો કે ઘટાડો કરી શકાય છે, પરંતુ ખંને ખાતુએ હદ ઉપરાંત જવાથી શરીરને સોસવું પડે છે. નાજુકાઈ સૈમાં ભગઈ પેઠી જણાય છે; ખરી નાજુકાઈ હૃદની અંદર દાખલ થાય, તો તે સંતોષકારક વાત છે. એક શેરની પચાસ સાઠ રોટલી વણે, ને તેમાંથી ચાર પાંચ રોટલી ખાય, એટલે કુલ વજન પુરું નવટાંકે ન થાય. શેરેરી નાની એક બે કડછા ભાત ને નાની કોરો ભરીને પાતળી દાળનું ડાબું ખાય, એટલે જમણુ પુરું થયું. એ કુલેલો ભાત બાએગે નવટાંક વજનમાં હોય, ને દાળ તો બે ત્રણ રૂપીઆ ભારજ થાય એટલે કુલ વજન સવા પાશર થયું. આ પદ્મણીએનો ખોરાક કદાચ આપણે ખલાલ રાખીએ; પણ હાલ તો એટલું ખાનાર નાજુક જવાનીઆ ઘણા જોવામાં આવે છે. એમને શેની ઉપમા આપવી? પડ્યાં જેવા સુરતી લાલાજીએને જોઈ કાઠીઆવાડના લોક મોંમાં આંગળીઓ ધાતે છે; પણ એ લાલાજીઓ, જેઓ પોતાના કરતાં વધારે ખાનાર છે, તેમને ગામમડીયા, જડસા, રૌંચા, કહી મળક કરે છે. માણસ દીઠ સવાશેર દોઢશેર અનાજ જોઈએ, એમ આપણે અહીં ગણવામાં આવે છે, ને અગીઆરસ કરી હોય ત્યારે કહે છે, જે આજ તો “દોઢશેર ખોવાઈ છે,” મતલબ કે

દોઢશરીરનું ખાવાનું આજ ખંધ થયું છે. ખાય તે ધાય, એવી કહેણીએ, તે ખરાખર છે. સત્તાપાશીર અનાજમાં કેટલું સત્ત્વ આવે, અને તે વડે શરીરનું કેટલું પોષણ થાય, તેનો વિચાર કરો. જેમ ખાતર વિશેષ્ય, ને જમીનમાં કસ વિશેષ્ય, તેમ વાવેતર માંડું ને સારું થાય છે. એજ પ્રમાણે જેમ ખોરાક વિશેષ્ય, અને ખોરાક ગાંડેયો કસ વિશેષ્ય, તેમ શરીર કદાવર ને સારું થવાનું; એ માટે નાનુકાઈ ખતાવવા નખળા થવા કરતાં, શરીર સંપાત્ત મેળવવાને જડસા કહેવડાવવું વધારે પસંદ કરવા જોગ છે.

૨૧. સ્વચ્છતા એ પણ શરીરની આરોગ્યતાને સારૂ જરૂરની ખાખત છે. શરીર, લુગડાં, ઘરખાર, સૌ સારૂ રાખવાની ટેવ પાડવી. શરીરની સ્વચ્છતા વડે મન સ્વચ્છ રાખવાની ટેવ પડે છે. સ્વચ્છતાથી મનને આનંદ થાય છે, લોકો ચાહે છે, અને વખાણુ કરે છે. કુચ્છતા ધગું પાણી સરખુંએ ભાવતું નથી તેનું કારણ મલીનતા છે. રોજ નહાવાની અગત્ય છે. નાહ્યા વગર ખાવું નહીં એ ધર્મશાસ્ત્રનો કાયદો બહુ જરૂરનો છે, તે સર્વેએ પાળવો જોઈએ. નહાવાથી ચામડી સાફ રહે છે ને તેનાં છિદ્ર ખુલાં રહેવાથી અંદરનો જે મળ પરસેવા વાટે નિકળવાનો, તેને નિકળી જવાની છટ મળે છે. વાળ હોળી ચોળીને સાફ રાખવા અને તેમાં તેલ, ધુણેલ, કે મળતર પ્રમાણે ખીજાં સુગંધી તેલ નાંખવાં. રોજ કે કેટલેક અંતરે સાબુ ચોળીને નહાવું. હાથે પગે મેલ ચઢવા ન દેવો કેમકે મલીનતાથી શુભડાં, કોહ ને ખમ પેદા થાય છે. મોંનું લુપણુ ને શરીરનું એક અગત્યનું અંગ દાંત છે; માટે તેને સારા ને મજબુત રાખવા સારૂ સાવચેતી રાખવી. દાંતમાં ઘણી જાતનાં દરદ થઈ તે ખરાખ થઈ જાય છે. તેને સારી પેઠે ધસવા, મંજન વાપરનાં, ને દરદના ઉપાય કરવા. દાંત પડી જવાથી જેમ મોંની શોભા જાય છે, તેમ ખોરાકને ચાવી નાખવાનું સાધન જાય છે. ચાવ્યા વગરનો ખોરાક પાચન થતો નથી, અને તેથી રોગનાં ખીજ રોપાય છે. આંખ નાક ગળતાં હોય કે મોં ગંધાતુ હોય તો કોહ પાસે ઉભું પણ નરાખે; માટે સઘળાં અવયવ સાફ રાખવાની જરૂર છે. જે કપડાં મેલાં હોય તો તેનો શરીર સાથે સ્પર્શ રહ્યા એટલે શરીરને તેનો મેલ વળગે છે. મેલાં કપડાં શરીરને કશોભા આપે છે. ને મેલ વડે લુગડાંનો આવરદા પણ આછો થાય છે. વીસ વસાનું લુગડું ને સોળ વસાનું માનવી કહ્યું છે તે ખરાખર છે. ધોખીને પેશા આપવાની સત્તા ન હોય તો ઘેર ધોઈએ, પણ મેલાં

કપડાં વાપરીએ નહીં. ઘર ખારની સ્વચ્છતા પણ શરીરની સુખાકારી માટે જરૂરની છે. માથું કાઢી જાય, એવી ખાળ ચોકડીમાંથી ગંધ આવતી હોય, તો ઘરમાં ખેસવું ન ગમે. ઘરમાં પણ પુંજે પડેલા હોય, ને વા આવવાથી છાપરાનાં ખાવાં ને ખેર ખેસનારાના શરીરપર ને ખાનારના બાણામાં આવી પડે, એમાં કોની કસુર સમજી? જે ઘર વાળી ઝાડીને સાફ રાખવામાં આવતું નથી, તે ઘરમાં વીંછી કુછીને ભરાઈ રહેવાને જગા મળે છે, અને તે માંડે રહેનારને વખત ખેવખત કરી ખાય છે. પાણીઆરામાં પુષ્કળ ખેર ભરાયો હોય, ને તેમાં પાણી પચવાથી કોવાણુ થઈ રહ્યું હોય, તોએ તે સાફ કરવાનો પરવાર ન મળે. વાસણ કુસણ ધોયા વિછળ્યા વગર કાળાં ઠીકરાં જેવાં થઈ ગયાં હોય, ને તે પર મણુ કાઢ વળ્યો હોય, ગોળામાં ધોયા વગર છારી વળી હોય, ને પાણીમાં ગળ્યા વગર મેલ કે વખતે ગજગજના પોરા પડ્યા હોય, એવું પાણી પીવામાં આવે, તો તે રોગ કર્યા વગર કેમ રહે? જેમ ઘર સાફ રાખવું જાઈએ, તેમ ઘરની આસપાસની જગા પણ સાફ રાખવી જોઈએ; કેમકે આસપાસની ગંદકીથી આપણા ઘરની અંદર પણ વાસ આવે છે, એથી હવામાં બિગાડો થાય છે, ને કોલેરા ઉત્પન્ન કરનાર એ પણ એક કારણ થઈ પડે છે. ભીંતો છોવરાવવી કે ચુનાથી ધોળાવવી, ને ઘર લીપો ચુંપીને સાફ રાખવું. ખરચ કરવાની શક્તિ ન હોય તો ભીંતોને ગાર માટીથી લીપીને તે પર મરડ, લુનડો, કે ખડો ધોળવા. ઘરખાર સાફ રાખવાનું બેરાંના હાથમાં છે, તે જો કુઆડ હોય તો ઘર આંગણું ને ઘરમાંના પદાર્થ ગત્રીય રહે છે.

૨૨. ખુલ્લી હવાનો ફાયદો ધણાં છે. અહીં હવાનો અર્થ વાપરે નહીં, પણ વાતાવરણ અથવા મંદ વાયુ સમજવો. “વા સો ઘા ને ખફા સો નફા” એવું કહેવામાં આવેછે, તે વાત હવાને લાગુ નથી; પવનના અપાટાને લાગુ પડેછે. કારણ કે નખળા શનીરવાળાને શરદી, પવન, ઝાકળ વગેરે નુકશાન કરતાં છે, માટે તેણે ખુલ્લા ચોક્ક અગાથીમાં ન સુતાં ઘરની અંદર સૂવું, એમ એ કહેવતનો અર્થ સમજવો. ખુલ્લી હવાની ગણતી આપણા લોકમાં ઘણી નહીં હોય, કેમકે નહીંતો તેઓએ ઘર બાંધવા વગેરેમાં એ ખાખત પર ઘણું લક્ષ દેખાડ્યું હોત. ઘણી ખારીઓ કે જાળીઓ આપણે અહીં મુકવાનો રિવાજ નથી (એમાં એક કારણ ધાડ ચોરી વગેરેની ખીક પણ ખરી). ઓરડા અંધારા, સાંકડા, ને ભેજવાળા જેવામાં આવેછે. જે જે ભાગોમાં લાજ મરજદાનો વધારે રિવાજ, તે તે ભાગોમાં

એવા અંધારા ઓરડાઓમાં બેસાંને દહાડો ગત ગોંધાઈ રહેવું પડે છે. ઘર અંધાવનારે ખુદી ને સારી હવા આવે એવો વીચાર કરોને અને તે-ટલાં વધારે ખારી ખારણું મુકાવવાં. જો ભય હોય તો મજાશુત લોદાના ગજા તેમાં ઘલાવવા. પ્રકાશ ને અરમી એ પ્રાણીનું જીવન છે. એ ખિલકુલ ન હોય તો તે મરણ પામે. આડના વણુછા તળે કશું ઉગતું નથી. અ-થવા ઉગે છે તો તે પીળું ને નખળું હોય છે. અંધારા ઓરડામાં એક છો-ડનું કુંડું તમે રાખી મુકશો તો તે ખરાખર ઉધરશે નહીં. મંદવાડના કારણથી એક ભેંશને છ માસ સુધી ઘરની અંદર ગોંધી મુકવામાં આ-વી અને પાણી પાવા પણુ બહાર કાઢે નહીં, તેથી જ્યારે તેને બહાર કાઢી ત્યારે તેનો કાળો રંગ પલટાઈને ભૂરો થઈ ગયો. આ ખનાવ મેં નજરે જોયેલો છે. એજ પ્રમાણે પુલ્લી હવા ને ગરમી વગર માણસ નખળું થાય એમાં નવાઈ શી? ગોંધાઈ રહેલી હવા ખગડે છે ને તે જો શ્વાસ લેવામાં આવે તો આપણને નુકસાન કરે. અવાવર બોંયડું ઉધા-ડીને તરત માંડે દીવો લઈ જઈએ તો તે ખુઝાઈ જાય, ને માણસ ઉ-તરે તો શુંગળાઈ મરે. જે હા દીવાનું જીવન છે તેજ હવા માણસનું જીવન છે. ગંદકી વડે નિકળતી બદબો પણુ શરીરને નુકસાન કરે છે, માટે સંયમ ખાળચોકડી વગેરે જેમ અને તેમ રચ્યછ રહે તેમ કરવું. કલકત્તાની અંધારી કોટડીમાં ઘણા સહિષ્ લોકોને ગોંધવાથી તેમાંનો મો-ટો ભાગ એક રાતમાં મરણ પામ્યો હતો, એવું ઇતિહાસમાં વાંચ્યું હશે. એમ શાથી બન્યું હશે તેનો વિચાર કરો. ઘણા માણસ સાંકડી જગામાં ભરાયાં હોય છે ત્યારે આપણને કેટલો ઉકળાટ ને અમુઝણ થાય છે? ગામ-ની અંધ હવા છોડીને આપણે ગામ બહાર ખેતરોમાં જઈએ છીએ ત્યા-રે મનને કેટલો આનંદ થાય છે? ત્યાં અંધીઆર કે ગંધાતી હવા નથી, મંદ મંદ પવનની લેહરો આવે છે, જાદી જૂદી લતાઓમાંથી સુગંધીને પ-વન ખેંચી લાવે છે, લીલી છમ જેવી આડી આંખને રળીઆમણી લા-ગે છે, ને કલોલ કરતાં પક્ષીઓ મનને આનંદ પમાડે છે. આવે કેકાણે એકવાર પણુ દરરોજ જવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. એથી મન ને તન ખ-ને પ્રકુસિત થાય છે. દેવરથાન ઘણાં ખરાં ગામ બહાર રાખે છે તેનું કારણ એજ કે ધર્મને બહાને લોકને ચાલવા હાલવાની કસરત થાય, તાજી હવા મળે, ને રમણ્ય દેખાવથી આનંદ થાય. હાલમાં દેવજેરે કે મેળે જવાનું ઘટવા માંડ્યું. જાત્રાનાં આકર્ષણ પણુ ઓછાં થવા લાગ્યાં. તેથી તેને બદલે તેવા લાભ આપનાર ખીણું કોઈ પણુ દાખલ થવું જોઈએ. જેટલું

ધર્મને ખસાને થાયછે, તેટલું જરૂર જાણીને થઈ શકતું નથી. ભણુલા વર્ગને અને તેમના ખૈરાં છોકરાંને ખડ્ડ કઠીને આ નુકશાન વધારેછે.

૨૩. શેહેરના કરતાં ગામડાના લોક વધારે તંદુરસ્ત હોય છે. તેમનાં શરીર વધારે કઠાવર ને મજબુત હોય છે તેનું શું કારણ? તેનાં કારણ ઘણાં છે. તેમને ખુદલી ને સ્વચ્છ હવાનો સૌથી વધારે લાભ મળેછે. તેમનો ખોરાક નિયમિત અને સાદો પણ ચુલ્કારી હોય છે. પોતાના કામ કાજ વડે તેમના શરીરને પુષ્કળ કસરત થાયછે. તેઓ કદાચ શેહેરી જેવા સુધડ હોતા નથી, પણ તેનો ખદલો ઉપલાં ત્રણ સમજી કારણથી વળી રહેછે. ગામડામાં શેહેરના જેવી ગંદકી કે ખંધીઆર હવા હોય નહીં. ખાળ એકડીઓ ઘરોમાં હોય નહીં કે જેથી લગારે ગંદકી થતા ખમે. ગામની આસપાસ ને અંદર પુષ્કળ ઝાડ હોય, તે વડે હવા થંડી ને સુખદ રહે. તેઓ ખાવામાં શેહેરી જેવા નાજુક, કે સત્તાદીઆ, કે અનિયમિત હોતા નથી. ગમે તેમ થયું હોય તોપણ અહાર જેટલું ખાઈ લે. જરાતરા દાળ શાકમાં તાલ ન પડયો, કે શેહેરીની પેઠે છણુકો કરી ભાણુથી ઉઠી ન જાય. ભાત ભાતની અને ભારે હલકી વાનીઓથી શરીરને ફાયદાને ખદલે નુકશાન થાય છે. ઘણા વાલ ભજ્યાં કે શાક ભાજી ફાયદા કરતા નથી, પણ શેહેરીઓ એવા એવા પદાર્થથી રાજી થાય, ને ગામડીઆ તો રાજી સાથેજ લહે? આઓ દહાડો કામકાજ કર્યા કરે. એટલે શરીરને જોઈએ તેટલી કસરત થાય. ઘેર આવે ત્યારે કુટુંબની સાથે બેઠકી કલોલ કરે. ઘણા લોભ મળે નહીં તેથી ચિંતા ફિકર પણ ઘણી ન હોય; એટલે શરીર સાજું રહે. રાતે મળેની ઉંઘ આવે ને સવારમાં ઉઠે ત્યારે શરીર હલકું ફૂલ જેવું લાગે. શેહેરીઓ જેવા કુછંદ પણ તેમને લાગ્યા હોતા નથી; એટલે શરિરની સંપત્તિ હટી જનાર કુછંદથી તેમને નુકશાન થતું નથી.

૨૪. ખાવા પિવામાં કે કામ કાજ કરવામાં કાંઈ ગડબડ થાય તોજ વ્યાધિ થાય છે એ નકી સમજવું. જે કોઈ હરેક ખામતમાં મિતવ્યથી છે તેને રોગ કવચિતજ થાય છે. વ્યાધિ થશે એમ માલમ પડે કે તરતજ હપાય કરવો. આજસમાં જોયા કરવું કે આગ લાગે ત્યારે કુવો બોદવા જવું એ સારી વાત નથી. છેલ્લે ક્યારે પાણી આવે ત્યારે દાકતરને ખોળવા જાય એવા ઘણા લોક હોય છે, પણ આખર વખતે એમણની પાણુટકી લાગતી નથી. ઓસડ ધ્યાન રાખીને કરવું અને શરીર સાજું થયું એટલે જે કારણથી રોગ થયો હોય તે કારણ છોડી દેવું. વારે વારે આ-

સડ ખાઈને તેની ટેવ પાડવી નહીં કેમકે એમ કર્યાથી એાસડની અસર ધણુ ખરાબર લાગુ રહેતી નથી, અને એાસડ વગર શરીર આરોગ્ય રહેજ નહીં, એમ થઈ જાય છે.

૨૫. શરીર સંપત્તિ કેમ મેળવાય ને જાળવી રખાય એ હવે તમારા સમજવામાં આવ્યું હશે. ફરી ફરીને મનુષ્ય દેહ મળવાની ખાતરી નથી, માટે તેને જે ફિકરાધથી ખરાબ કરવી નહીં. જગતમાં ખીજી બધી સંપત્તિ ખરીદ કરી શકાય છે પણ શરીર સંપત્તિ વેચાતી મળતી નથી. તેને એકવાર ખોદ તો ફરી હાથ આવવી મુશ્કેલ છે. તેને ધોતાખપણું ઉપાડશો નહીં, અને કંજુસાઈ કરી દાટી ન મુકશો. આવયેતીથી વાપરશો તો તે લાંબી મુદત પહોંચશે. એ ખાખત નીચેના નિયમ યાદ રાખજો: ૧ સાદા ને શુભકારી ખોરાક ખાવો. ૨ પચે તેટલું નિયમિત પાણુ ખાવું. ૩ અતિશય સૂવં વર્જવું. ૪ કામકાજથી શરીર કસાય છે. ૫ કામકાજ ન હોય તો કસરત વડે શરીર કસવું. ૬ સ્વચ્છતાથી શરીરની સુખાકારી રહે છે. ૭ ખુદી હવા કાયાનો પુષ્ટીકારક ખોરાક છે.

અંક ૮મો.

ખાતર*.

“ એક ખાતર ને પાણી, કર્મને આગુ તાણી. ”

ખાતર એટલે જમીનમાં પાકની શક્તિનો વધારો કરનારો કોઈ પણ એક પદાર્થ. જેવો રીતે માણસના શરીરમાંનું કોઈપણ કારણથી એાછું થ-એલું કૌંવત પુષ્ટિકારક પદાર્થ આધારી પહેલાં જેવું પાછું આવેછે. તેવી રીતે વરસા વરસ ધાન્ય પાકયાથી જમીનની પાકની શક્તિ એાછી થાયછે તે ખાતર રૂપી વસાણું નાખવાથી અગાઉ પ્રમાણે અથવા તેનાથી વધારે તાકતવાળી થાય છે. આ મોટા વિષયપર કાંઈ લખી દેથી ખેતીની સેવા બળવવી એમ ધારોને આ નાનો નિબંધ લખ્યોછે.

પદ્ધતિ સુધરેલા દેશોમાં ખેતીના વિષયપર ઘણા ગ્રંથો થયાછે. આપણા પ્રવેળેના વખતમાં એ વિષયોપરના કેટલાએક સ્વતંત્ર મંગ્રુત ગ્રંથ હશે એવું કેટલીએક ખાખતપરથી જણાયછે. તે સંસ્કૃત ગ્રંથો હાલ મળી આ-વતા નથી, પણ વારાહ સંહિતા, વિચિત્રચુત્ર દત્યાદી પુસ્તકોમાં એવિશે કેટલુંક લખાણ મળી આવેછે. બીજા દેશમાંની ખેતી વિશેની વાતો સાં-ભળીને આપણા દેશમાં પણ એ વિશે હાલ ચરચા થવા માંડી છે. અને થોડાંએક પુસ્તકો ગુજરાતી તથા મરેઠી ભાષામાં છપાઈ બહાર પડ્યાંછે. હાલના નિબંધમાં આપણા દેશમાં ખની શકે એટલી વાતો અંગ્રેજી પુસ્તકો-ના આધારે લખીછે. આ નીચે લખેલી વાતો વિશે ચચાર કરો કોઈ લોકો તેઓની અજમાયેશનું પરીણામ આ નિબંધ પ્રસિદ્ધ કરનાર સભાને લખી જણાવશે તો સભાની ધારેલી ધારણા સફળ થઈ, એમ સભાને લાગશે.

ખાતરની જાતિ ત્રણ છે. ૧. પ્રાણિજ. ૨. ખનિજ. ૩. વાયુરૂપ.

૧. પ્રાણિઓમાંથી તથા વનસ્પતિઓમાંથી પેદા થનારા પદ્ધતિ પદાર્થ જેવાકે-છાણુ. મુતર, હાડકાં દત્યાદી પ્રાણીજ ખાતર કહેવાય છે.

૨. જમીનમાં દિપ્ત થતા પદાર્થ જેવાકે ચૂનો, મીઠું, તથા બીજા ખારને ખનિજ ખાતર કહેછે.

૩. વાતાવરણમાં જે પદાર્થ વાયુરૂપે હોય છે, તેને વાયુરૂપ ખાતર કહેછે. આ વાયુરૂપ પદાર્થો પડતા વરસાદના પાણીમાં મિશ્ર થઈ જમીનમાં જાયછે. હવામાં જે એમોનિયા અને કાર્બોનિક આસિડ હોયછે તે વાયુરૂપ ખાતર કહેવાયછે. આ પદાર્થ તદન કુદરતીછે, અને તેમાં જોઈતો વધારો ઘટાડો

મનુષ્ય કૃતિથી થતો નથી—માટે આ નિબંધમાં તે વિશે વધારે વિચાર કર્યો નથી.

૧ પ્રાણીજ ખાતર.

પ્રાણિજ ખાતર એટલે જનાવરોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ખાતરોમાં મળે અને મુતર ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખાતર ગણાય છે. પ્રાણિના આધારમાં જે ખોરાક આવે છે તે ખોરાકના પદાર્થનું આ ખતેનું હોય છે. જનાવરો જે ખોરાક ખાય છે તેનો કોઈ પણ રીતે નાશ થતો નથી. ફક્ત તેનું રૂપાંતર થાય છે. ખોરાકમાં જે હવા તથા પાણીનો ભાગ હોય છે તે શરિરમાંથી વાયુરૂપે બહાર પડે છે. જમીનનો અથવા ખાતરનો જે મુખ્ય ભાગ ખોરાકમાં આવે છે તે શરિરના પ્રવાહી તથા જડા મળમાં (છાણ, મુતર) નિકળી આવે છે. પ્રાણિના ખોરાકના ઘણાખરા પદાર્થો તેના મળ મુત્રાદીકમાં હોય છે. તેથી તે મળ મુત્રાદિક વસ્તુઓ ખોરાક પેદા કરનાર છોડને સારૂ ખાતર તરીકે તેને પુષ્ટિ આપે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. આવી કાયદા કારક આ સી-જે છે તોણ આપણા દેશમાં ખાતર તરીકે વાપરવાના દોરનું છાણ વિગેરે પદાર્થ ઘણા જણ ખગડી જવા દે છે. ઘરની પછવાડે વાડામાં અથવા બીજી કોઈ પણ ખુલ્લિ જગામાં છાણનો ઢગલો કરે છે. તેથી ખાતરના કામમાં આવતા મુખ્ય પદાર્થોનો નાશ થાય છે. ખાતરના ઢગલા ખુલા મેદાનમાં હોવાથી તેને સુરજનો તાપ લાગે છે, તેથી છાણમાંના સારભૂત ઉપયોગી પદાર્થ વરાળ રૂપે ઉડી જાય છે વળી તેના ઉપર વરસાદ કદાચ વરસે છે, તો છોડને પુષ્ટિ કરનારું છાણમાંનું તત્ત્વ ધોવાઈ જઈ ઢગલા નીચેની જમીનમાં પેસી જાય છે. માટે ખાતર ખુલ્લું ન રાખતાં આગળ જે રીત ખતાવવામાં આવી છે તે રીતથી રાખવામાં આવે તો કાંઈ પણ નુકશાન થશે નહીં. એ રીતમાં શોષક પદાર્થ આવે છે તે પદાર્થ કેવી જાતના હોય છે, તેની સમજ પડ્યા પહેલાં એ રીત સમજાય નહીં માટે શોષક પદાર્થનું ઢુંક વર્ણન કરું છું.

શોષક પદાર્થ.

દરેક વાસ વાળો પદાર્થ વરાળ રૂપે ઉડી જઈ ઘટે છે. જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થની વાસ આવે ત્યારે એમ સમજવું કે એ પદાર્થ ઓછો થાય છે. જનાવરો છાણ કરે છે કે તરત તેની ગંધ આવવા માંડે છે, કારણ કે તે છાણમાંના વાયુમાં મિશ્ર થનારા સ્વભાવવાળા ભાગ નિકળવા માંડે છે. છાણ (વગરેમાંથી ઉડી જનારા વાયુ રૂપી પદાર્થને રોકવાને માટે સુધરેલી પ્રજાઓએ ઢેટલાએક પદાર્થ ખોળી કાઢ્યા છે તેને-શોષક પદાર્થ કહે છે. વાયુ રૂપી પદાર્થને ઝુસી લેવાનાં ઢેટલાએક સાધનો એટલે શોષક પદાર્થો નીચે લખેલાં છે.

૧. કાળી અને ચીકણી માટી એ ઉત્તમ શોષક છે.

૨. કોયલા (પથરી વીગરે) આ પણ ઉત્તમ શોષક છે.

કોહેલા પદાર્થમાંથી નિકળતી હવા છોડોને પુષ્ટિ આપનારી હોય છે. તેને કોયલા ચૂંચી લે છે. ઘણા સખત ખાતરને જરા નરમ પાડી છોડને નુકસાન ન કરે એવી સ્થિતિમાં આણું છે. અને ખાતરમાં હોનારા ઓગળનારા પદાર્થોને ધોવાઈ જતાં અટકાવે છે. એ કામને માટે થયેલા છાણુ વિગરે ખાતરમાં કેવી રીતે વાપરવા તે આગળ કહેવામાં આવશે.

૩. નદી યા તળાવ પાસેની ભેજ વાળી જમીનમાં જ્યાં નાના છોડ વિગરે હોય છે તે જગ્યામાંની છોડ સાથે ખોદી આણુંલી માટી પણ શોષક તરીકે વપરાય. આમાં માટીનો તથા વનસ્પતિનો ભાગ હોય છે. આ જાતની માટી આણી એક વરસ સુધી હવામાં ખુલ્લી રાખી મુકવી એટલે તે માટીમાં હોનારી વનસ્પતિ કઢોઈને માટી સાથે મળી જાય છે. ત્યાર પછી તેમાં ચૂનો અને મીઠું આ બેનું થોડું મીથ્રણુ અથવા પલાળેત્રો ચૂનો યા લાકડાનારાખોડો નાખવો. આ મેળવણી કર્યા પછી તે માટીમાંની વનસ્પતિઓ કોલી ગયા પછી તે માટી કામમાં આણુવા માટે લાયક થશે. ચીકણી માટી, કોયલા, નદી અથવા ભેજવાળી જમીનમાંની માટી એ ત્રણ મોટા શોષક પદાર્થો છે તે કેવી રીતે વાપરવા તે નિચે લખું છું.

દોરેથી પેદા થતું છાણુ વિગરે ખાતર.

છાણુ વિગરે દોરેથી પેદા થનારા પદાર્થ એકદમ જેમના તેમ વાપરે સારો ફાયદો નથી; તેમજ તેના ઘટકાવયવો ઉડી જવા દેવા અથવા ધોવાઈ જવા દેવા એ પણ સારું નથી. નિચે કહેલી રીત પ્રમાણુ વ્યવસ્થા ખેતી કરનાર લોકો કરે તો તેના કોઈ પણ ઘટકાવયવનો નાશ ન થતાં થોડી મુદતમાં છાણુનું ખાતર કામમાં આણાય એવું થાય છે.

છાપડું.

આપણા લોકો ખાતરને માટે રાખવાનું છાણુ વીગરે પદાર્થ જેવી રીતે ખુદલા નાખી મુકે છે તેમ ન કરતાં એક છાપડું કરીને તેની નીચે ખાતર રાખવાની જગો કરે અથવા જમીનમાં ખાડો કરી ચારે ગમ છો દઈ તેમાં ખાતરરાખે તો તેમને ઘણો ફાયદો થાય. ખાડો કરે ને છાપડું કરે તો એવી રીત કરવું કે ખાતરને સુરજનો તાપ ન લાગે તથા વરસાદની વાછંટ તેના ઉપર ન પડે. જે છાપરા નિચે ખાતર રાખવું હોય ત્યાંની જમીન જરા ઢંચી રાખવી કે વરસાદનું જમીન ઉપર પડેલું પાણી તેને ન લાગે, કારણ કે એમ કરવાથી સુરજનો તાપ તેના

ઉપર પડી તેમાંના વાયુરૂપી પદાર્થ જે ઉડી જાય, તે ઉડી જશે નહીં, તેમજ વરસાદના પાણીથી તેમાંના ખાર વીગેરે ઓગળી ધોવાઈ જાય તે ધોવાઈ પણ જશે નહીં.

ખાતર રાખવાને માટે જગા કેવી રાખવી.

જે જગોમાં ખાતર રાખવું તે જગા સારી રીતે મજડ કરેલાં પાટીઆંનો હોવી જોઈએ. અથવા સારી ચીકણી માટીની કઠણ કરાવવી જોઈએ. છો વાળી જમીન હોય તો ઘણુંજ સારું. કારણ કે તેથી જમીન ખાતરમાંની ભીનાશ ચૂંચી લે નહીં. આવી જમીનની ત્રણ બાજુ ઉંચી રાખી તેનો એક છેડો જરા ઉતરતો રાખવો અને આ ઉતરતા છેડા પાસે એક છો વાળો ટાંકી કરવી. આ બધી ગોઠવણ એવી રીતે કરવી કે ભણુ બાજુનું પાણી ઉતરી તે નમતી બાજુ તરફ આવી છો વાળી ટાંકીમાં પડે. છો દે ને એ ખાડામાં એક મોટું પીપ ડાટે તો તે પણ ચાલે. સારાંસ એવી રીતની વ્યવસ્થા કરવી કે કોઈ તરેહથી જમીનમાં ખાતરમાંનું પાણી ઉતરી જઈ ખાતરને નુકશાન નહીં થાય.

હવે તે તૈયાર કરેલી અથવા છો વાળી જમીન ઉપર પેહાંમાંના કોઈ પણ પદાર્થનો કહેલો શોષક પદાર્થ (કોયલાનો ભૂકો. લાકડાનો રાખોડો, ભેજવાલી જમીનનું ખનાવેલું મિશ્રણ ઇત્યાદિ) એક એક વેંત જાડે થર પાથરવો. તે થર ઉપર છાણ, લાદ, લીંડી વીગેરેના ત્રણ ચાર આંગળ જાડા થર પાથરવા. આ થર ઉપર પાછો શોષક પદાર્થનો થર દેવો. એમ કરી છેલ્લો શોષક પદાર્થનો ઘણો જાડો થર દેવો.

પછી તે ટાંકીમાં ઢોરોનું મૂતર, એઠવાડનું પાણી, વીગેરે નાંખવું, અને એઠવાડીઆમાં બે વખત દોચકીવતે તે પ્રવાહી ખાતર તે ઢગલાની ઉપર છાંટવું. આ ઢગલો તર થાય એટલું બધું પ્રવાહી ખાતર ન મળી આવે તો તે મુતર વીગેરેમાં વરસાદનું અથવા નદીનું પાણી મિશ્ર કરી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક એઠવાડીઆમાં બે વાર છાંટવું. તે ખાડામાંનો પ્રવાહી પદાર્થ ખદલવો નહીં. તે નિતરી આવે તો પાછો તેનો તેજ છાંટવો એટલે એક મહીનાની આખરે આ ખાતર તૈયાર થઈ રહેશે. એક મહિનામાં શોષક પદાર્થના થર અને ખાતરના થર વચ્ચે દોષ પણ જાતનો તફાવત રહેશે નહીં; તે ખંને મળી જશે, ત્યાર પછી તે ખાતર કાઢી જમીન ઉપર પાથરવું અથવા બીજી કોઈ પણ રીતે વાપરવું. એકવાર છાપડ તથા છોનો ઓઠલો ખનાવતાં જે ખરચ થશે તે પાકના ફાયદાના પ્રમાણમાં ઘણુંજ થોડો છે. જે ખેડુત લોકોને ત્યાં

છાણુ નિકળનું હોય તેને પેલેલાં છોવાળા ઓઠલા ઉપર શોષક પદાર્થનો થર દઈ પછી રોજનું જેટલું છાણુ નિકળે તેટલાથી જેટલો થર થાય તેટલો એક ખાલુએ કગી તેના ઉપર પાછો શોષક પદાર્થ નાંખવો. બીજે દહાડે તેની બેડેની જગેમાં છાણુ પાથરી તેના ઉપર શોષક પદાર્થ પા-થરવો. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે બધો ઓઠલો થરથી ઢંકાય ત્યારે બીજો થર દેવાનું શરૂ કરવું.

આ ઉપરથી, કહેલી ખાતર બનાવવાની રીત ઘણી સારી તથા ફાયદાકારી છે માટે બનતાં સુધી અમલમાં આણવાની કોશીસ કરવી. જે લોકોથી આ વાત બની શકતી નથી તે બીજી રીતે છાણુનું ખાતર બનાવે છે. ફેટલાએક લોકો મોટો ખાડો કરી તેમાં છાણુ અને શોષક પદાર્થ દોરવતે ચુંદાવે છે. ફેટલાએક લોકો ખુલ્લી જગ્યામાં છાણુ રાખી તે ઉપર રોજ સવારે શોષક પદાર્થનો પાતળો થર કરે છે. મુખ્ય વાત ધ્યાનમાં રાખવાની એ છે કે છાણુ વગેરે પદાર્થમાંના વાયુમાં મિશ્ર થનારા ભાગો કાયલા દત્તાદી શોષક પદાર્થ ચુસી લેછે માટે શોષક દ્રવ્ય તૈયાર રાખી ઉપર કહ્યા મુજબ ખાતર બનાવવાની કોશીસ જરૂર કરવી જોઈએ.

જનાવરોના ખોરાક તથા ઉમર પ્રમાણુ તેઓ થકી ઉત્પન્ન થના-રા પદાર્થોનું ખાતર જુદા જુદા પ્રકારનું થાય છે જનવરોના ખોરાક ઉપર સારી જાતના ખાતરનો આધાર હોય છે. જે દોર તલનો ખોળ તથા કપાથીઆ ખાતું હોય તેનું ખાતર ફક્ત ઘાસ વીગરે ખાનારા જન-વરો કરતાં વધારે સારું હોય છે; તેમજ નાની ઉમરના જનવરોનાં મળના ખાતરમાં હોડને પુઠી આપનારા પદાર્થ થોડા હોય છે. કારણ તે-ના ખોરાકમાંનો સારજીવ પદાર્થ તેના ચરીરનું અંધાણુ થવામાં (હાડકાં વીગરેને પ્રુઠિ આપવા) જાય છે. આ કારણને લીધે જવાન દોરના છાણુમાં વિશેષ કૌવત હોતું નથી. પુખ્ત ઉમરમાં આવેલા પ્રાણીના ખો-રાકમાં જે પદાર્થ આવે છે તેના ઘણા ખરા ઘટકાવયવ ઓછા ન થતાં છાણુ વિગેરેમાં તેવાને તેવાજ રહેછે કારણ કે મોટા જનવરોના હાડકાં વી-ગેરેની પ્રુઠિ થવાની બાકી હોતી નથી. દુધ ન દેતી ગાયના ખાતરમાં તાકાત ઓછી હોયછે કારણ કે ખોરાકના ઘટકાવયવોને ભાગ દુધમાં વધારે જાયછે.

નરક.

નરક આ પદાર્થ ઘણીજ ઉત્તમ જાતનું ખાતર છે, માણસનો ખોરાક જનાવરના ખોરાક કરતાં ઉંચી જાતનો હોય છે, માટે તેઓના મળના ઘટકાવયવો સરસ હોય છે. વધનારા જીવાન માણસના નરકમાં

ઓછી તાકાત હોય છે. એનું કારણ ઉપર કહ્યું છે. જનવરના તથા માણસના ખોરાકને સરખાવી જોઈશું તો સહેજ જણાયે કે માણસના મનનું ખાતર છાણના ખાતર કરતાં અતિ ઉત્તમ છે.

ચીન અને જપાન દેશમાં નર્કનું ખાતર અસલથી લોકો વાપરે છે, તેથી કરીને તે દેશો ત્યાંની માટી વસ્તીને ધાન્ય પુરું પાડે છે. 'કો-હ' લોકો એવો ચક્ર લાવે કે નર્કનું ખાતર વાપરે એતરના પાકને નહારી વાસ વિગેરે આવશે; પણ તેમ નયતાં ઉલ્લેખી વાત તે પાકમાં સુધારો થાય છે. શુભાખ, આ કુલ ધણું સુંવાળું અને સુંદર હોય છે તેના છોડને નર્કનું ખાતર આપ્યું હોય તો તેના રંગ તથા વાસમાં ઘણો સુધારો થાય છે.

આ ખાતરની ગંધ ન આવે અને તેમાંના વાયુરૂપી પદાર્થ ઉડી ન જાય માટે કેટલાએક ઉપાય કરવા પડે છે, પણ તે ધણું સહેલા છે. નર્કમાં ઉપર કહેલા શોષક પદાર્થ મિશ્ર કરવા એટલે બંને કાર્યો થશે. ગંધ આવતી બંધ પડશે તેમજ વાયુરૂપી પદાર્થ નિકળી જશે નહીં; પછી તે જમીનમાં ખાતર તરીકે વાપરવું. નર્કનું ખાતર વાપરવા સારૂ જુદા જુદા દેશના લોકો જુદા જુદા પ્રયોગ કરે છે. એમાં જે ગંધ આવે છે, તે કળી સુનો મિશ્ર કરે તદ્દન નાશ પામે છે. નર્કમાં પેંદલાં કળી સુનો ભેગો કરી પછી જમીન ઉપર પાતળું પાતળું પાચરી સુકાવા દેવું, ત્યાર પછી તેને કચરી ભૂકો કરી ખોળની માફક ખીની જોડે એતરમાં નાખવું. દુનિયાના બધા લોકો કરતાં ચીનના લોકો ખાતરના કામમાં ઘણું વાકેફ છે. તે લોકો નર્કમાં કળી માટી અને ચરખો નાંખી તેનાં ચોરસાં કરી સુકવે છે. આ ચોરસાંમાં ખિલકુલ ગંધ હોતી નથી. ચીનના તથા ફ્રાન્સના રાજમાં એનો મોટો વેપાર ચાલે છે. ઇંગ્લાંડમાં એમાં કળી સુનો ઉમેરી ચોરસાં કરે છે.

નર્કથી ઉતરતું ખાતર કપૂતર મુરઘાં વિગેરેનું છે. તેમની અધાર જેમ તાજી હોય છે તેમ તે વધારે શુણ્કારી હોય છે.

ઘેટાની લીંડીઓનું ખાતર હલકી જાતનું ગણાય છે. કારણ કે તેમાં જે ખોરાક ખાય છે તેમાંનો તત્વાંશ તેઓનું ઈન બનાવવામાં જાય છે. એમ છે તોપણ ઘેટાંની લીંડીઓ નકામી ન જવા દેતાં છાણ પ્રમાણેજ તેની સાચવણી કરવી.

દરિયાઈ પંખીની અધારનું ખાતર ઘણું દેશમાં વાપરવામાં આવે છે. દરિયામાંના કેટલાક ટાપુમાં માણસનો વસ્તી નથી. ત્યાંના આડોપર ઘણા પંખી જઈ ખેસે છે, તેથી તેઓની અધાર ત્યાં ઘણી મન

ળી આવેછે. કેટલાએક ઉદ્યોગી વેપારી ત્યાં વહાણો લઈ જઈ તે અધાર ભરી આણી દેશવરો ઉપર ખાતર તરીકે વેચે છે. આ પંખીનું ભક્ષ ક-કત માછલાંજ હોય છે, તેથી તેઓના મળમાં ઘણા સાર રહે છે. આ જાતનું ખાતર આપણા દેશમાં મળી આવે એમ નથી. માટે તે વિષેનો વિચાર અહીંયાં વધારે કર્યો નથી. જે પ્રાણી માંસ અથવા ઉત્તમ ખોરાક ખાય છે તેનો મળ વિશેષ જોરાવર હોય છે. જે પ્રાણી ઘાસ વિગરે ભાજપાસો ખાઈ જીવે છે તેનું ખાતર જરા કમજોર હોય છે. પ્રાણીના મળ સિવાય ખીજા ઘણા પ્રાણીના શરીરના ભાગ ખાતરના કામમાં આવેછે.

મુએલા જાનવરો.

મુએલા જાનવરો કોહી જાય છે ત્યારે તેમાંના કેટલાએક કાર-વાળા વાયુરૂપી પદાર્થ ઉડી જાય છે, તે ખંધ રાખવાને માટે પડેલાં કહેલા (કોયલાનો લુકો, કાળીમાટી, ઇત્યાદિ) શોષક પદાર્થમાં જાનવરોના માંસના નાના કડકા દબાવી રાખવા. એમ કર્યાથી તેમાંના કોઈ પણ સારભૂત પદાર્થ ઓછો ન થતાં થોડી વખતમાં તે માંસ ખાતર જેવું વાપરવા લાયક થશે.

મુએલાં કૂતરાં, ખિલાડાં ઇત્યાદિ નાનાં પ્રાણી કોઈ કોઈ વખતે એમને એમ ઝાડની જડ પાસે ડાટી દેવાં અથવા ઉપર કહ્યા મુજબ શોષક પદાર્થ સાથે ભેગા કરી રાખી કેટલીએક મૂદતે કામમાં આણવા.

માછલાં.

દરીઆ કિનારા પાસેના કેટલાએક દેશમાં માછલાં પકડીને એકકદમ ખાતરના કામમાં આણે છે. માછલાંનું ખાતર ઘણુંજ ઉત્તમ કહેવાય છે. તેઓ ઘણાં નરમ હોય છે તેથી જલદી કોહીઈ જઈ જાય છે. તેઓ માંસ તથા પડેછે. ખાતરને વાસ્તે પકડેલાં માછલાં શોષક પદાર્થસાથે મિશ્ર કરવાં એટલે તે કોહીઈ જઈ જલદી કામમાં આવશે. ઉપર છાણનું ખાતર ખનાવવાનું કહ્યું છે તે છાણના ઢગલામાંજ માછલાં તથા માછલાં જ્યાં વેચે છે તે જગાનો કચરો નાંખ્યો હોય તો ખીજા મેડેનત ન પડતાં ખાતર સરસ થાયછે. માછલાં એમનેએમ વાપરવાં હોય તો તે જમીનમાં ઉડાં દાટવાં; નહીંતો તેમાંના વાયુરૂપી પદાર્થ નિકળી જશે.

ઉન, ચીથરાં, ચામડું ઇત્યાદિ.

ઉન, ચીથરાં, ચામડું ઇત્યાદિ પદાર્થ જલદી કોહીઈ જતા નથી માટે એમનાએમ વાપરવા હોય તો તેઓનું ખાતર ઘણું કામ લાગે છે.

એ ખાતરની અસર જમીનમાં ઘણા દિવસ સુધી રહે છે. આ પદાર્થનું ખાતર જલદી થાય માટે તેઓને છાણ ભેગાજ નાંખી કોહીવા દેવા એટ-

લે એને માટે કાંઈ પણ નાખી મેડેનત કરવી પડશે નહીં.

જીતું ચામડું જલદી સડતું નથી માટે એને ઝાડની તળે દાટી મુક્યું હોય તો કેટલીએક મુદત ખાદ તેની અસર માલમ પડવા લાગશે. સારાંશમાં એટલુંજ કહેવાનું કે પ્રાણીના શરીરના સર્વ ભાગનું ખાતર થાય છે માટે જે જે ભાગ મળી આવે તે તે છાણના ખાતર સાથે કો-હોવાડવો એટલે કોઈ પણ જાતની સ્વતંત્ર મેડેનત કરવી પડશે નહીં.

ઝાડના અવયવથી બનતું ખાતર.

પહેલાં જે નદીની માટીનું અને બેજવાળી જમીનનું ખાતર ક-લ્પું તે આ જાતના ખાતરમાં ઘણું ઉત્તમ છે. તે જ્યારે નદીમાંથી કે બેજવાળી જમીનમાંથી લાવીએ ત્યારે તેમાં ખરાશ હોય છે તે કાઢી નાંખવાને તે માટીને ઘણી મુદત સુધી હવામાં ખુલ્લી મુકવી, અથવા તે-માં ચુનો, મીઠું વગરે નાંખી તેની ખરાશ કમતી કરવી ને તે કમી થશે તે ખાતર ગમે તે જાતની જમીનમાં વાપરવું.

લાકડા કરતાં ઝાડની છાલમાં જમીનનો ભાગ ઘણો હોય છે. છાલ જલદી સડતી નથી માટે તેનો સાથે ચુનો મેળવવો પડે છે. ચુના સાથે મિશ્ર કર્યા પહેલાં એકદમ છાલ ખાતરના કામમાં આણવી નહીં, કારણ તેમાં એક જાતની ખરાશ હોય છે તેથી છોડને ઇજા થાય છે. ચામડાં રંગવાને રંગ કાઢી લીધા પછી જે છાલ રહે છે તેને કોહોવડાવીને ખાતર તરીકે વાપરવી. ઝાડની છાલ ખાળી નાંખી તેના રાખોડાનું ખાતર કરવું. આ ઘણો સહેલો ઉપાય છે. એમ કરે રાખોડામાં જે ઓગળનારો જમીનનો ભાગ હોય છે તે પાણીથી ઓગળી જઈ છોડનો ખોરાક બને છે.

લાકડાના વેડેરનું પણ ખાતર થાય છે પણ તે કોહોવડાવ્યા વગર કામમાં નથી આવતો. છાલ પ્રમાણેજ એને કોહોવડાવવો ને પછી એ-ને ખાતરના કામમાં આણવો.

ધુમાડાના જાળાનું ખાતર ઘણુંજ ઉત્તમ છે. એમાં ગંધક હોય છે; તે ફક્ત છોડનોજ ખોરાક થાય છે, એટલુંજ નહીં પણ તેની વાસવડેકોઈ જાતનાં જીવડાં પણ થતાં નથી. આ ખાતર ખી જોડેજ જમીનમાં ના-ખવું. કોખીના છોડ ઉપર તથા તડછુચના વેલા ઉપર એક મુઠી ભરી ધુમાડાનાં જાળાં નાખ્યાં હોય તો તેના ઉપર કોઈ પણ જાતના જીવ ખે-સશે નહીં. બધા લીલા છોડનું ખાતર થાય છે. તળાવ વિગેરે બેજવાળી જમીનમાં જે છોડ ઉગી નિકળે છે તે ઉપાડી આણી જમીનમાં ગદડી નાખે તેનું ખાતર ઘણું સારું થાય છે. કોઈ પણ હલકી જાતના છોડનું

ખીજ આખા ખેતરમાં વાવી તેના ઉપર કુલ ખાઝ્યા પછી હળવતે તે ખધા છોડ જમીનમાં કચરી નાખવા એટલે તે કોહોઈ જઈ તે વાવેતરના છોડને પુષ્ટિ કરશે. જે છોડની જડો જમીનમાં ઘણી ઢંડી જતી હોય એવા છોડ આ કામને માટે પસંદ કરવા. કારણ કે મુળિયાં જેમજેમ જમીનમાં વધારે ઢંડા જાય છે તેમ તેમ જમીનમાંના ખાર વધારે ઘૂસી સેછે. આવા છોડ જમીનમાં ગદડી નાંખેથી ઢંડી જમીનમાંના ખાર છેક ઉપરની જમીનમાં રહી જાયછે. ધાન્ય વગેરેનાં મુળિયાં જમીનમાં ઢંડાં જતાં નથી તેથી તેને આ ઉપરની જમીનમાં રહી ગએલો ખાર પુષ્ટિ આપે છે.

૨. ખનિજ.

છોડ ખાળીને તેની રાખોડીનું પૃથક્કરણ કરી તેની અંદરના ખનિજ પદાર્થ (જમીનમાં પેદા થનારા પદાર્થ) વિદ્વાનોએ શોધી કાઢ્યા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થએલું છે કે દરેક જાતના છોડમાં સર્વે પદાર્થ હોતા નથી; એકમાં સાજીખાર વધારે હોય તો ખીજમાં સુરોખાર વધારે, ત્રીજામાં યુનો વધારે, એવી રીતે આ પદાર્થ વત્તા એછા હોયછે. તેમજ એક જાતના છોડના જુદા જુદા ભાગમાં પણ વધારે એછા આ પદાર્થ હોય છે. યુનો, સાજીખાર ઇત્યાદિ પદાર્થ ઝાડના ઘટકાવયવ છે, માટે તે જમીનમાં હોવાની અવશ્યતા હોય છે. કેટલીએક જમીનમાં તો આ પદાર્થ સ્વભાવિક રીતે હોય છે અને કેટલીએકમાં છેક એછા હોય છે. સામાન્ય નિયમ એ છે કે જમીનને ફળદ્રુપ કરવાને વાસ્તે છોડના રાખોડામાં હોનારા ખધા પદાર્થ જમીનમાં નાંખવા જોઈએ. આ પુરતી રીતે અમલમાં આણવાને વાસ્તે જમીનના ઘટકાવયવની માહિતી સારો હોવી જોઈએ. ખેતરના ઘણીને પોતાના ખેતરની જમીનનો અનુભવ હોય છે, તેથી જમીનમાં કમતી થુંછે તે તેને જણાય છે. જે ભાગ કમતી હોય તે ભાગ ઉમેરીને જમીન સારી હાલતમાં આણવી.

સાજીખાર (પોટાશ.)

આ ખાર જમીનમાં કમતી હોવાનાં ખે કારણ છે. એકતો અસલખીજ એ જમીનમાં એછો હોય છે. ખીજું ઘણા વરસથી જમીનમાં ખેતી કરવાથી ધાન્યના છોડ યુસી લઈને તેને એછો કરી નાંખેછે. આ ખાર દરેક જાતના લાકડાની રાખોડીમાં હોય છે. આપણા દેશમાં ખેડુ દોઢો છાણના ઢગલામાં રાખોડો નાંખીને તે ખંનેને જુલાં રહેવા દેછે. તેથી તેના ઉપર વરસાદ વરસીને તેમાંનો તત્વાંશ ધોવાઈ જાય છે. અથવા તાપથી જરાળના રૂપમાં નિકળીને હવામાં મળી જાયછે. આ અજ્ઞાનતા

ભરેલી વાતને ન અનુસરતાં બીજા દેશના ભોકોનું ઉદાહરણ લેવાને એ-
મોની રીત પ્રમાણુ વર્તીશું તો તેમાં આપણું કદગણાણ છે. લાકડાનો રા-
ખોડો બહા મેદાનમાં ન મુકતાં ઉપર છાણનું ખાતર ખનાવવાની જે રીત
કહી છે તે પ્રમાણુ એને પણ સાચવવો. શોષક પદાર્થ સાથે મિશ્ર કરી તે
ઢગલામાંજ નાંખી મુકવો. એટલે બધાનું એકઠું ઉત્તમ ખાતર ખની રહેશે.

મીઠું*(સોડા.)

જે કારણથી સાજીખાર જમીનમાંથી કમતી થાય છે તેજ કારણથી
આ ખાતર પણ એણું થાય છે. ઉપર કહ્યા મુજબ ચૂનામાં મિશ્ર કરીને
મીઠું ખાતર તરીકે વાપરવું એ ઉત્તમ માર્ગ છે. મીઠું એમનું એમ પણ
જમીનમાં વપરાય છે. ઘણુંજ મીઠું વાપરવામાં આવે તો છોડને બાળી
નાંખે છે. એક એકર જમીનમાં દોઢ મણુ એ પ્રમાણુથી મીઠું નાંખે તો
ઘણો ફાયદો થાય છે. આ પ્રમાણુ મીઠું વાપરતાં છોડ ઉપર જીવડાં થતાં બંધ
થાય છે એટલુંજ નહીં પણ એનું ખાતર પણ ઉત્તમ થાય છે. આ ખાર
છોડને તરત પુષ્ટિ આપે છે. પેહેલાં કહેલા છાણના ખાતરના ઢગલામાં થોડું
મીઠું નાંખ્યું હોય તો તેમાં થતાં જીવડાંનો નાશ કરી તેને ખગડવા દેશે નહીં.

મીઠું અથાણામાં નાંખેથી જેમ તેને ખગડવા દેવું નથી તેમ છાણ
બગરે પદાર્થના ઢગલામાં નાંખ્યું હોય તો તે તેનો પણ ખચાવ કરે છે.

ચૂનો.

ચૂનાનો વિષય ઘણા મહત્વનો છે. દરેક જાતના છોડમાં આ
પદાર્થ હોય છે. કેટલાએક છોડના રાખોડામાં તો અડધ કરતાં પણ વધારે
જોવામાં આવે છે. ચૂનો છોડનો એક ખોરાક છે એટલુંજ નહીં પણ
એથી જમીન ઉપર ઘણી જાતની અસરો થાય છે, તે નીચે મુજબ:—

૧. સેજવાળી જમીનમાંના ભાગ કોઈ જવાથી જમીનમાં જરા
ખટાશ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ખટાશને લીધે નિંદણ ઘણું ઉગી આવે છે
તેથી ધાન્યના છોડને હરકત થાય છે. એવે ઠેકાણુ જરા ચૂનો વાપર્યો હો-
ય તો તે ખટાશનો નાશ કરી નાંખે છે.

૨. ખાતરમાં હોનારા પ્રાણીજ પદાર્થને ચૂનો જલદી કાઢોવડાવી
છોડને પુષ્ટિઆપનારો એમોનિઆ નામનો વાયુરૂપ પદાર્થ તેમાંથી છુટો પાડે છે.

૩. ચૂનો જમીનમાં હોનારા કેટલાએક ખનિજ પદાર્થનો લુકો કરી
તે ઓગળી જાય એવી સ્થિતિમાં આણે છે. આ ખનિજ પદાર્થ જમી-
નમાં ઓગળી ગએ જમીનમાં કાંઈક રસાયનિક સુધારો થાય છે.

૪. ઉપર કહેલા રસાયનિક ફેરફાર થયા પછી જમીનના ઘટકો વધે

છોડતો ખોરાક થઇ પડે છે. આ બધી વાતો ખાતરમાં ચૂનો નાખે થાય છે. ખાતરમાં ચૂનાનો કાંઇ પણ ભાગ ન હોય તો તેમાંના પદાર્થો જલદી સડે નહિં તથા તેમાંના ઘટકાવ્યવનો ખોરાક જલદી ખને નહિ.

આ ઉપર કહેલી વાતો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ચૂનો ફક્ત છોડતો ખોરાક છે એટલું જ નહિ પણ છોડ ઉપર ખીજી ઘણી ફાયદાકારી અમર કરે છે.

ખાતરને માટે છીપોનો ચૂનો ~~અથવા~~ ઉત્તમ ગણાયલો છે. દરીયા કિનારા ઉપરના ઘોડાકજ લોકોને તેમજો આવવાનો સંભવ છે માટે તે વિષે અહિંયાં વિશેષ ધ્યાન કરવું નથી.

ઇમારતો કામમાં વપરાતો સારો ચૂનો ખાતરના કામમાં આવે છે. મૈડિયા એકઠા કરી તે પકવી જમીનમાં નાંખવા અથવા તે પકવેલા મૈડિયાનો ભુકો થાય એટલું પાણી તેના ઉપર રેડી પછી વાપરવા.

કળીચૂનો પણ કેટલેક ઠેકાણે વાપરવામાં આવે છે. મીઠાનું પાણી છાંટેલો ચૂનો વાપરવો એ વાત ઘેઉલાંજ કેઉલાંમાં આવી છે ખનિજ પદાર્થ ઉપર ચૂનાની અસર કરવી હોય તો ફક્ત ચૂનો જ વાપરવો, પણ ભોંય-માંના પ્રાણીજ કે વનસ્પતિનું ખાતર કોહોવડાવવાની જરૂર હોય તો મીઠાનું પાણી છાંટેલો ચૂનો વાપરવો.

વરસાદના પાણીથી જમીનમાં ઓગળી જાય એવી રીતે ભોંયની સંપાટી ઉપર ચૂનો નાંખવો.

શોષક પદાર્થ સાથે મિશ્ર કર્યા સિવાય ચૂનો, પ્રાણીજ ખાતરમાં નાંખવો નહીં.

ગંધકનો તેજાખ.

વનસ્પતિના રાખોડામાં ગંધકનો તેજાખ હોય છે, પણ કેટલીએક જમીનમાં તે ઘણા ઓછો હોય છે. આ તેજાખ પુષ્કળ પાણીમાં નાંખીને તેની તાકાદ કમતી કર્યા પછી પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે છાણના ખાતરના ટગરા ઉપર નાંખવો. અથવા છાણના ખાતર પાસે ટાંકી કરવાની ઉપર કહી છે તેમાં મહીનામાં એકવાર અચ્છેર નાંખવો. એટલે તે છાણનું ખાતર ઘણું ફાયદાકારી થઇ પડશે.

હાડકાં.

સુકા હાડકામાં $\frac{1}{2}$ પ્રાણીજ પદાર્થ અને $\frac{1}{2}$ ખનિજ પદાર્થ હોય છે. માટે હાડકાં ખને જાતના (પ્રાણીજ તથા ખનિજ) ખાતરના કામમાં આવે છે.

ખાતરના કામમાં હાડકાંનો ઉપયોગ જુદી જુદી રીતે કરે છે.

કેટલેક ઠેકાણે આખાને આખાજ વાપરવામાં આવે છે. એવી રીતે વાપરેલા હાડકાંની અસર જમીન ઉપર કાળાંતરે થાય છે માટે આખાં હાડકાં વાપરવાં નહીં. ઝીણાં કચરેલાં પાંચ શેર હાડકાંથી જેટલો ફાયદો થાય તેટલો વગર કચરેલા મણુ હાડકાંથી પણ થવાનો નથી. હાડકાં અથવા કોઈપણ જાતનું ખાતર જેમ ખારીક હોય તેમ વધારે સારું. કારણ તેના ઝીણા કણ જલદી ઓગળી જઈ તે છોડનો ખોરાક થઈ પડે છે.

ઉપર હાડકાં ઘણાં ઝીણાં કરી વાપરવાં એમ કહ્યું પણ તે કચરીખારીક કરવાં એ ઘણું મુશ્કેલીપતનું કામ છે. તે નરમ કરવાની યુક્તિ નીચે મુજબ:-

એક પીપ લઈ તેમાંપડેલાં હાડકાંનો ચાર ઈંચ જડાઈનો થર દેવો પછી તે થરઉપર ચાર ઈંચ રાખોડાનો થર દેવો. એવી રીતે પીપ ભરાતા સુધી એક ખીજ ઉપર થરદેવા. આ હાડકાં તથા રાખોડો હમેશાં ભીનાં રહે માટે તે ઉપર કોઈ કોઈ વખતે પાણી છાંટવું. છોડને પુષ્ટિ આપનારા વાઙ્મુષી પદાર્થ હાડકાંમાંથી ઉડી ન જાય માટે કોઈ કોઈ વખતે પાણીમાં મિશ્ર કરેલો ગંધકનો તેજમ છાંટવો. એક વરસ સુધી આ સ્થિતિમાં રહ્યાથી હાડકાં સેડેજ કચરાય એવાં થઈ જશે. આ હાડકાં તથા તેની સાથેનો રાખોડો આ ખંને ઝીજેનું ખાતર આપણા દેશના ઘણાં એક ધાન્યને માફક આવશે.

ખાજેલાં હાડકાંના ચુરામાં ગંધકનો તેજમ નાંખવાથી ખાતર ખને છે. કાચા હાડકા કરતાં ખાજેલા હાડકાંની અસર જલદી થાય છે. કારણ તે જલદી ઓગળી શકે છે.

અથા દેશી જમીનદાર લોકોને ટુંકામાં કહેવાનું એ છે કે દરેક જાતના ખાતર વિષે જુદી જુદી મહેનત ન કરતાં ફક્ત છાણના ખાતર સાથે તરકીબ કરવાની કહી છે તે મુજબ કરવાને કોશીય કરવી તેમ કરવાથી મને માલમ પડશે કે, યોડા વખતમાં તથા યોડી મહેનતમાં ઘણું ફાયદો થાય છે. દરેક જમીનદારે પોતાના ખેતરના એક ખુણામાં ઉપર કહ્યા મુજબ છોનો એક ઓટલો કરી, તેની પાસે એક ટાંકી ખનાવી, તે ઓટલા ઉપર એક છાપડું પાંધવું. પછી કોયલા, કાળી માટી વગેરે શોષક પદાર્થ ભેગા કરી જેમ જેમ છાણ મળે તેમ તેમ તેમાં મિશ્ર કરી તે ઓટલા ઉપર નાંખવું. ઢોરોનું મૂતર, ચોખાનું ઓસામણ, અજીંડાડનું પાણી, વગેરે તે ટાંકીમાં રાખી તે છાણના ઢગલા ઉપર છાંટી હમેશાં તે ઢગલો ભીનો રાખવો.

ઉપર ખાતરના જેટલા પદાર્થ કહ્યા છે, તેમાંથી જે કોઈ મળી આવે તે છાણના ઢગલામાં નાંખી કાઢોવા દેવો. આવી રીતે ખાતર ખ-

નાવવામાં કોઈ પણ જમીનદાર લોકોને કોઈ પણ જાતનો ખર્ચ પડશે નહીં. ફક્ત એકવાર છોવાળી જમીન, ટાંકી, ને છાપર કરવું પડશે. પણ આ એકવાર એ પ્રમાણે કર્ણ એટલે તે ઘણા વરસ સુધી ચાલશે.

આપણા દેશમાં દિનપર દિન પ્રજા વધતી જાય છે. પણ જમીન તેવીજ રીતે વધી એવું કોઈ દહાડો સાંભળવામાં આવ્યું નથી. જે ગામમાં પહેલા હજાર લોકની વસ્તી હતી ત્યાં દશ હજાર પ્રજા થઈ છે. હજાર માણસને માટે ખોરાક ઉત્પન્ન કરનારી જમીન દશ હજારનો ગુજારો ચલાવે એ અશક્ય જેવું છે. આપણે બધા એમ કહીએ છીએ કે અમારા વહીસોના વખતમાં અમારા ઘરમાં ઘણું સુખ હતું અને હાલ અમે ઘણી તંગી વેઠીએ છીએ. એવું કારણ શું તેનો જો વિચાર કરીએ તો માલમ પડશે કે પ્રજાનો વધારો. એ વાત એક ઉદાહરણ આપી વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવું છું. એક કુટુંબના એક પુરૂષે ૨૦૦ વરસ કે-પર એક વતન સંપાદન કર્યું, આ વખતે તેને પાંચ છોકરા હતા. પાંચ છોકરા અને તેઓની સ્ત્રિઓ અને વતનના સંપાદક પુરૂષો સર્વે મળી ૧૨ માણસ હતાં. આ બાર માણસનું સારી રીતે ગુજરાન ચાલે એટલી પેદાશ તે વતનમાંથી થતી હતી. પછી વતનનો મેળવનાર મરી ગયો. પાંચ પુત્રોએ એ વતન વહેંચી લીધું, પછી તે પાંચ જાણામાંના દરેકને પાંચ પાંચ છોકરાં થયાં. એવી રીતે કુટુંબનાં માણસો વધતાં ગયાં પણ વતનની જમીનમાં વધારો ન થતાં દરેકને ભાગે ટુકડો ટુકડો ગયો. આ કુટુંબના એક પુરૂષના ભાગમાં જમીનનો એક નાનો સરખો ટુકડો આવ્યો અને તેના કુટુંબનાં દશ માણસ હતાં. હવે આ પુરૂષ “ અમારા બાપદાદાના વખતમાં ઘણું સારું હતું ” એમ કહે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. આ કુટુંબનું ઉદાહરણ એક ગામને લાગુપડાય ને ગામનું પરગણાને અને પરગણાનું આ-આ દેશને લાગુપડાય. એઉપરથી સેહેજ જણાશે કે દિનપર દિન નબળી દશા આવેછે, તેનું કારણ પ્રજાનો વધારો છે. આ દુઃખમાંથી ઉગરવાનો એક ઉપાય જણાય છે તે એક જેમ અને તેમ જમીનના પાકની શક્તિ વધારવી એટલે હાલ જેટલી પેદાશ થાયછે તેથી વધારે થાય કેમકે ખેડ, ખાતર, ને પાણી સીધાં તાણી લાવે છે.

અંક ૯ મો.

પરોપકાર પુણ્ય પાપાયપર પીડનમ્.

એા મારા પ્રિય વાંચનારાએા તમે સર્વે સાંભળ્યું હશે, ને તમારા-
માંના કેટલાએકના તો અનુભવમાં પણ આબ્યું હશે કે પરોપકાર કરવો
એ ઘણું સારું કામ છે પણ શા સારુ એમ છે, એની ચર્ચા મારા જાણ-
વા પ્રમાણે થયલી નથી; તેથી તથા ચર્ચા થયેથી લોકોમાં કદાચ એ ગુણ
દ્રઢ થાય, માટે હું આ નિબંધ લખું છું. એ નિબંધ વાંચશો, વંચાવશો,
અને એ પાખતની ચર્ચા ચલાવશો તો, મારો લખવાનો હેતુ સાર્યક થયો
એમ હું માનીય.

પારકાપર ઉપકાર કરવો અથવા ખીજનું ભયું કરવું એવો અર્થ
પરોપકાર શબ્દમાં સમાયેલો છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાંજ એ અર્થ રહેલો છે.
ખીજનું હિત ધરૂંછવું, ભયું કરવું, એ વૃત્તી મનુષ્યના હૃદયમાં થાયછે,
ને વિશેષે કરીને સારા માણસમાં એ ઘણી જોવામાં આવે છે. એ પરથી
સ્પષ્ટ જણાય છે જે એ વૃત્તી દસ્તર દત્ત છે. ને તેથીજ એ સંસ્કાર
સર્વે મનુષ્યોમાં હોય છે; માત્ર એટલોજ ફેરકે કેટલાએકમાં એ ઘણો વિ-
સ્તાર પામે છે, ને કેટલાએકમાં થોડો ઘણો દબાઈ જાય છે. વિચારવંત
પુરૂષો જગતની સ્થિતિ તથા ખંધારણુપર વિચાર કરે છે ત્યારે એ વૃત્તી
કેળવવાની તેઓને ઘણી જરૂર લાગે છે; કારણ જગતમાં એક ખીજની
સહાયથી સારી સ્થિતિ ભોગવાય છે. એમ ધારો કે કોઈ માણસ ખીજ
સાથે જગતમાં સંખંધ ન રાખે ને પોતાનાજ સામર્થ્યથી પોતાનો સધજો
વ્યવહાર ચલાવવાનું ઇચ્છે, તો તે માણસની સ્થિતિ ઘણી અધમ
માલમ પડશે. કદાચ એમ પણ ખને કે, તેનો નિર્વાહ ચાલે પણ નહીં.
એક ખીજને મદદ કરેથી જરૂરની વસ્તુઓ સેઠેજ મળે છે ને સંસાર
સારી રીતે ચાલે છે. આ કારણને લીધે જગતમાં એક ખીજ સાથે વ્યવ-
હાર ચાલેલો છે. એ વ્યવહારમાં મણુસો પોતાની મહેનતનાં ફળો એક
ખીજને આપે છે અને તે આપતાં સાટું યા અદલાખદલી કરે છે. એ
પાખતમાં એક ખીજ સાથે વ્યવહાર અથવા પરસ્પરાશ્રય એની સાથે સ્વા-
ર્ય રહેલો છે. માટે લોકો એને પરોપકારમાં ગણતા નથી, કારણ સામાન્ય
રીતે જોતાં પરોપકારમાં ફળની અપેક્ષા હોતી નથી ને આવા સાટામાં
તો ફળની ઇચ્છા હોય છે. તોપણ એક રીતે જોતાં એવા પરસ્પરાશ્રય
સાથે ભજેલા સ્વાર્યને પણ પરોપકાર કહીએ તો કાંઈ હરકત જેવું નથી;

સમખ સઘળા પ્રકારનો સંબંધ આ દુનિઆના સૂખની સાથે હોયછે, યા તો હવે પછી થનાર ભવના સૂખની સાથે હોય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પરોપકારનું મૂળ એક ખીજ સાથે વ્યવહાર અથવા તો પરસ્પરાશ્રય છે. પરસ્પરાશ્રય જગત્કર્તા તરફથી થયેલો છે, એમ માનવાને ઘણાં કારણો છે. આથી પરોપકાર વૃત્તિનાં ખીજ ધંધર તરથી આવેલા છે એ વાતને ઘણી પુષ્ટિ મળે છે.

પરસ્પરાશ્રય અથવા તો જગતમાં એક ખીજ સાથે વ્યવહાર-એમાંથી અનેક ધર્મોને વૃત્તિઓ નિકળે છે. જેમકે બાધચારો, સત્યતા, ઉદારતા, કૃતજ્ઞતા, સહયતા, દયા, સંપદ્યાદી. માટે એ વૃત્તિઓ અને ધર્મો સાથે પરોપકારને ઘણો સંબંધ હોય છે. એ વૃત્તિઓ પ્રમાણે જે ચાલતા હોય તેનામાં પરોપકાર હમેશા હોય છે. એ વૃત્તિઓ પ્રકુલિત થાય તો પરોપકાર હૃદિ પણ પ્રકુલિત થાય માટે જગતમાં વસનારા સર્વે માણુ-સોએ એ ગુણો જેટલા કેળવાય તેટલા કેળવવા. તેમ કર્યાથી મનુષ્ય જાતિના સૂખમાં વધારો થાય છે. આ કારણને લીધે સાધુ પુરુષોએ પ-રોપકારની ઘણી પ્રસંધા કરેલીછે. વ્યાસાચાર્યે તો અરાદે પુરાણો ઉથલાવી આખરે એવું તત્વ શોધી કાઢ્યું કે પરોપકાર કર્યાથી પુણ્ય થાય ને પા-રકાને પીડા કર્યાથી પાપ થાય છે.

આત્મવત્ત સર્વ ભૂતાનિ પश्येत्. એટલે પોતાના જેવા સર્વ પ્રાણી-ઓને ગણવા. એને ખરોખર રીતે સમજીએ તો પરોપકારી થવામાં આ-ણુને ઘણી મદદ મળશે. તેમજ નીચેના ભગવદગીતાના શ્લોકપરથી પણ મદદ મળે એવું છે.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समंपश्यती योर्जुन ॥

सुखं वायदि वादुःखं संयोगी परमो मतः ॥

કારણ એ ખંનેના બાવાર્ય ઉપર ખરોખર લક્ષ આપ્યાથી આપ-ણુને માલમ પડશે કે આ કરવાથી ખીજને સૂખ થશે અને આ કર-વાથી ખીજને નુકશાન અથવા પીડા થશે. પેહેલાં પોતાના પર ખીજે કોઈ તેવુંજ કાર્ય કરે તો તેની અસર કેવી થાય છે તે જ્ઞેવી, ને ત્યાર પછી તે પરથી સામા આદમીના પર કેવી અસર થશે એટલે તેને સૂખ થશે કે દુખ થશે તેનું અનુમાન કરવું. કયા કાર્યથી ખીજનું હિત થાય છે ને કયાથી અહિત થાયછે એની સમજ પડી એટલે પરોપકાર હૃદિવા-જા માણુસ હિત થાય એવાં કાર્યો કરેછે. ને અહિત યા નુકશાન થાય એવાં

કાર્યો છોડી દે છે. માટે સર્વ જાણાએ આ મહા વાક્યપર ચર્ચા કરી લઈ લેવું.

કોઈને ખોટા કામમાં સહાય થવું નહીં. કારણ એવી રીતે મદદ કરીએ તો એક બીજા સાથે બચાવ સારી રીતે ચાલે નહીં ને એવી મદદ એ પરોપકાર પણ ગણાય નહીં.

કોઈએ કદી એમ ધારવું નહીં કે હું તો નકામો પ્રાણી છું મારાથી કોઈને મદદ થવાની નહીં. કારણ તણખલું પણ કોઈ કોઈ વખતે ઘણું ઉપયોગનું થઈ પડે છે તો પછી મનુષ્ય ઉપયોગી કોઈ પ્રસંગે થઈ પડે એમાં શી નવાઈ?

સઘળાનું બલું ઇચ્છવાથી પરોપકાર જીવિ મનમાં દૃઢ થાય છે. તેવી રીતે દ્રઢ થાય એટલે સહેજ એવું કરવાની વૃત્તિ થઈ તો પછી મન જ્યારે તેવું કાર્ય કરાવશે ત્યારેજ તે સંતુષ્ટ થઈને બેસશે. માટે હમેશા અર્થાનું બહુ ઇચ્છતાં રહેવું. બીજાને ખરા ભાવથી મદદ કરીએ, તો તે આપણને ચાહશે. ને સારા દીલનો હશે તો જીવતાં સુધી કૃતજ્ઞ રહેશે, વળી તે તેના ઉપકાર કરનારનું મુખ જોઈ ખુશી ખુશી થશે. આનો ભાવ આપણામાં ચાલતી કહેવત “ કામ કર્યું તેણે કામણ કર્યું ” એથી ચર્ચા ઉતરે છે.

પરોપકારની સાથે સત્યતા, ભાઈચારો વગેરે પરસ્પરાશ્રયમાંથી નિકળતા યજ્ઞોનો ઘણો સંબંધ છે, એ ઉપર ખતાવ્યું છે. માટે ખરા પરોપકારી થવા સારું લોકોએ સાચું ખોલવાની ટેવ રાખવી. એક બીજા સાથે ભાઈ પ્રમાણે ચાલવું. આપત્ય સમયે બને તેટલી મદદ કરવી, કોઈને ઉદ્યમે લગાડવા સારું મોટું મન રાખવું, જાતિશ્રમ વેઠવો, દ્રવ્યની ચર્ચાશક્તિ જરૂર જણાયે, સહાય કરવી. વળી પ્રત્યેક મનુષ્યે યાદ રાખવું કે જગતના અંધારણને લીધે એક બીજાના આશ્રયથીજ હું અનેક પ્રકારનાં સૂખો ભોગવું છું. તેના બદલે પરસ્પરાશ્રયમાંથી નિકળતી વૃત્તિએ પ્રમાણે ચાલું તો વાળી શકાય એમ છે, માટે હું તો એ વૃત્તિએ પ્રમાણે ચાલીશ એવો નિશ્ચય જો કોઈના મનમાં થાય તો, તે પછી બીજાને કોઈ પણ પ્રકારે મદદગાર થશે.

પરોપકાર હમેશાં થાય એવો છે. સાચું ખોલવામાં સ્વચ્છતાથી ચાલવામાં, સંપત્તિ એક બીજા સાથે રહેવામાં, વગેરે સઘળે ઠેકાણે પરોપકાર રહેલો છે. ખારીકીથી વિચાર કરીએ તો આપણને માલમ પડી આવશે કે જે કાર્યોથી બીજાને હુખ થવું નથી. તે કાર્યોમાં તેમજ જે કાર્યોથી બીજાને સૂખ થાય છે, તે કાર્યોમાં, થોડો ઘણો પરોપકાર રહેલો હોય છે. વળી પરોપકાર એ એવી ઉત્તમ વસ્તુ છે જે જેનું સારું થાય

તેનું મન ખુશ થાયછે, એટલુંજ નહીં પણ સારું કરનારના જીવને પણ આનંદ થાયછે. એના મહિમા એવો તો જખરોછે કે જ્યાં પરોપકાર પુદ્ધિ હોયછે ત્યાં આગળથી લોભ-અદેખાઈ, જુઠાઈ વગેરે નીચગુણો નાજુદ થાયછે.

હાલ આપણા દેશમાં પરોપકારપુદ્ધિ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે એમ માનવાને ઘણાં કારણો છે. અલસના વખતમાં એમ નહોતું. શ્રીસ અને ચીનના લોકો અત્રે ખે હજાર વરસ પર આવ્યા હતા, તેમના લેખોપરથી એમ જણાય છે જે તે વખતે અત્રેના લોકો સત્યવાદી, સખ્યતાવાળા, ને વિચક્ષણ હતા. હાલ તથી ઉલટો મત પરદેશીઓ આપણા વિષે ખાંધે છે. એમ થવાનું કારણ શું? તેનાં બે વિચાર કરીશું તો જણાશે કે હાલ પરોપકારપુદ્ધિ થોડી છે ને નીચા પ્રકારની સ્વાર્થપુદ્ધિ ઘણી છે. એ નીચા પ્રકારની સ્વાર્થપુદ્ધિને લીધે હાલ કુસંપ, અવિશ્વાસ, જુઠાઈ, વગેરે ખરાબ કરનાર ગુણો વધી ગયાછે. માટે એ, મારા દેશી ભાઈઓ, આપણા પોતાના ભલાને માટે, આપણા દેશની ખાતર, ને જગતના હિતને વારતે આપણે ખને તેટલા પરોપકારી થવું; એવો નિશ્ચય રાખવો ને તે પ્રમાણે વરતવું. જે લોકોને પરોપકારના મૂળની ખબર ન હોય તેમને તે વિષે સમજ પાડવી ને તેઓના મનમાં હસાવવું કે પરોપકાર એ પુણ્યછે. પરોપકાર અનેક રીતે અને હમેશ થઈ શકે એવો છે ને તેમ જો આપણે કરીશું તો ઈશ્વર કૃપાથી કાળાંતરે કદાચ પરોપકારપુદ્ધિ આપણા લોકોમાં વધશે. તેથી વાંચનારાઓને વિનંતિ કરું છું કે તેમણે આ નિબંધનો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સાર કાઢી લોકોને તે વિષે સમજાવી આપવી.

આ નિબંધમાં પાંચ મિદ્ધાંતો છે, તે યાદ રાખવા જોગ છે એમ ધારી નીચે લખ્યા છે.

(૧) પરોપકારનું મૂળ — પરસ્પરાશ્રય એટલે એક બીજાની સાથે વહેવાર-અથવા સંબંધ.

(૨) પરોપકારમાં પુણ્યછે. ને એમાં ઘણી ખરી નીતિનો સમાવેશ થાયછે. ને એથીજ તે જગવાય છે.

(૩) પરોપકાર પુદ્ધિને સત્યતા, ભાઈચારો સખ્યતા વગેરે ગુણો પુદ્ધિ આપે છે.

(૪) જ્યાં ખરો પરોપકાર ત્યાં સત્યતા ભાઈચારો વિગરે સદગુણો હોયછે ને ત્યાં આગળથી કુસંપ, અદેખાઈ જુઠાઈ વિગરે દુરુણો નાસી જાયછે.

(૫) એક બીજાને સહાય થવું અથવા પરોપકાર કરવો એ પ્રત્યેક માણસના હાથમાં છે.

લખનાર તાપીદાસ દયારામ મેહેતા.

અંક ૧૦ મો.

*પ્રતિજ્ઞા.

આ મારા સ્વદેશી મિત્રો, તમારા અત્યંત હિતને માટે એક સારી વાત કહું છું, તે તમે ખૂબ ધ્યાન દઇ સાંભળો. તમે સર્પનું કલ્યાણ થાય એટલીજ મારી ઈચ્છા છે. તમે મનમાં સારી પેઠે વિચાર કરશો એટલે આ વાત ઘણીજ ઉપયોગી છે, એવું જાણાયા વિનાય કદી રહેનાર નથી અને હું કહું છું તે વાત ખરી ને વાજબી છે. એવી તમારી પક્કી ખાતરી થશે.

આપણા લોકોમાં એક મોટો દુર્ગુણ છે, તે જોઈ મને ઘણું ખેદ થાય છે, અને તથી આપણી ઘણી અવદશા થાય છે, એ મેં ઘણીક વખત જોયું છે. મને લાગે છે કે એ વાત સમજતી દીધાથી સાવચેત થશો. તમારા દુર્ગુણનું વિવેચન કરવું એ મને ભારે દુઃખદાયક લાગે છે. પરંતુ જો હું ન કરું તો તમારો દુર્ગુણ તમને સમજવાનો નહીં; અને તમારા હિતની વાત મને સમજવા છતાં તે હું તમને ન જણાવું તો પછી હું તમારો હિત મિત્ર શાનો? માટે હવે હું તમને તમારો આચાર પ્ર-પંચમાં, વ્યવહારમાં અને પરમાર્થમાં અહોનિશ કેવી રીતે દગો દઇ તમને ખરાબ કરે છે તે દેખાડી આપું છું. જુલ્મી રીતે દેખાડવામાં બે કડવા ખોટા કહેવા પડે, તો તમે કૃપા કરી ક્ષમા કરશો, કેમકે હું તમારો શુભ ચિંતક અને તમારામાંનોજ છું. મારો મનાર્થ એટલોજ છે કે એ દુર્ગુણ તમારામાં છે, એમ તમારી ખાતરી થયે તમે તેને છોડીદે ને સૂખી થાઓ.

તે દુર્ગુણ કયો પુછશો. તો તેનું નામ ખોટા સોગન. તમે ખોટા સોગન મનસ્વી લો છો, અને દેશ્વરનો કંઈ ભો રાખતા નથી; એ મોટો દોષ છે. ખોટી પ્રતિજ્ઞા એ કેવો શુનો છે, અને એ પાપ કરે શો અ-નર્થ થાય છે, એ વાત ધ્યાનમાં ન લેતાં ઘણાજ લોક નિર્ભયતાથી ખોટા સોગન લે છે. આ અપરાધ આપણા દેશમાં ઘણા ચાલી રહ્યા છે એવું હું એકલો જાણું છું એમ નથી, પણ કાળે કરીને તમામ લોકોમાં એ ખેઆખર ભરેલી વાત પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. એ વાતનો તમે વિચાર કરતા નથી, માટે લોકો તમને ખહાર શું કહે છે એ જણાવું નથી; પરંતુ એ વાત યોગરદમ ફેલાઈ છે. એ વિશે તમારી ખાતરી કરવાને મારી પાસે ઘણાં સાધનો છે, તેમાંનું એક હાલ કહું છું. એક સ્ત્રીએ હિંદુસ્તાનની હકિકતનું પુરતક સન ૧૮૩૩ની સાલમાં લંડનમાં છપાવેલું, તેના પહેલા

* લખનાર રાવસાહેબ પરમાનંદ ભોળાભાઈ પારેખ.

ભાગમાં પાને ૮૭ મે લખેલું છે તે આ પ્રમાણે—

“ ફોજદારી કામમાં કેદીએ ગુનો કર્યો છે કિંવા નહીં એ ઠરાવવું હિંદુસ્તાનમાં ઘણુંજ અગત્યનું છે. એનું કારણ કેદીને ખોટી શાફેદી આપનારા લોકો સેહેજ મળી આવે છે. ખોટી સાક્ષી પુરવી એ પાપ કિંવા અધર્મ છે એમ હિંદુ લોકને લાગતું નથી. એ બદલ સજા થશે એનો તેમને ડર નથી પરંતુ એથી ઉલટું લોકોમાં આખરૂં વધશે એવું તેમને લાગે છે. મોટા દરજ્જાના લોક ખોટા સોગન લેવાને કહે છે, અને જે ખોટા સોગન લે છે તેને શાખ્વાશી આપે છે. તેના મનમાં કાંઈ ખરાબ લાગતું નથી. ખોટા સાક્ષિઓ જોષ્ટ્રએ તેટલા જોષ્ટ્રએ તે કામમાં એક આનો આપ્યો તો મળે છે. એવી હિંદુસ્તાનના લોકોની સ્થિતિ સર વિલ્યમ જેન્સ સાહેબ લખે છે.”

મને પણ યાદ છે કે જેની ચોગ્યતા અને વિદ્યાએ મોટાં છે તે પણ ખોટા સોગન ખાવાને વખતે ખીલીતો નથી. તો પછી અગણી દોઠ લોકોનું તો શું કહેવું?

પ્રથમ સોગન એટલે શું તે તમે સાંભળો. માણસનો મુખ્ય ધર્મ એવો છે કે સત્ય ભાષણ આચરવું. હાલમાં પૃથ્વી ઉપર જેટલા ધર્મ ચાલે છે તે સઘળા માન્ય કરે છે કે સત્ય સિવાય માણસને સદગતિ નથી. તોપણ કેટલાએક દુરાત્મિક લોક સત્ય છોડે છે, માટે જ્યારે મોટો પ્રસંગ પડે છે તે વખતે જે ચીજ ધણીજ પવિત્ર, ધણીજ માન્ય, અને જેનું નામ દીધું એટલે લોકોને ભય લાગે, એવા શુશ્રિક નામોઆરે ખોલવું તેનું નામ સોગન. રાજદરબારે અને ન્યાયની કોર્ટોમાં સાક્ષિદારની સાક્ષિ એવા સોગન આપીને લે છે, કેમકે એ સંસ્કાર વડે તે સત્યજ ખોલશે એવો વિશ્વાસ પડે છે.

પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા અનેક પ્રકારની હતી. શુદ્રને દાણાની કીંવા પૃથ્વીની, બ્રાહ્મણને ગાયની કિંવા તુળશીની યા ગીતાની પ્રતિજ્ઞા આપતા; પરંતુ હાલમાં જે પ્રતિજ્ઞા અપાય છે તે ધણીજ મોટી છે. તે એવી કે—

“ હું પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરીને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે જે સાક્ષી હું આપીશ તે ખરી, અને જે મને માહીત છે તે સઘળું હું કહીશ. ખોટી સાક્ષી આપનાર નથી.”

એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા આપીને સાક્ષી લેવામાં આવે છે. પરમેશ્વરથી પુણ્ય અને માન્ય બીજે દોષજ નથી. તેને સાક્ષિદાર કરીને ખરું ખોટીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી એના જેવો બીજો મોટો પ્રસંગ હોતો ન

શ્રી. એવે વખતે રાજાની અને લોકોની છળના કરીને, ખીજની ઘાત ધમ્મીને, સ્વધર્મને અને રાજ્યદંડને તુચ્છ માની, પરમેશ્વરનું અપમાન કરી ખોટું ખોલતું એમાં કેટલો દોષ છે? એનું શું મારે વર્ણન કરવું? એ દુષ્કર્મને ખોટી પ્રતિજ્ઞા કહે છે.

પ્રતિજ્ઞાનો ઉપચાર ઉપર લખેલો છે તેમાંના દરેક ચમત્ક્રમો અર્થ પૂરતી રીતે મનમાં લેવાથી એ એક મોટો સંસ્કાર છે એમ તમને જણાશે. સ્વધર્મ જાળવી પરમેશ્વરનો કોપ ન થાય અને લોકમાં સત્યની પ્રવૃત્તિ ધધ અનર્થ ન થાય એવી જે પોતાની ફરજ સમજે છે તેણે પ્રતિજ્ઞા માનવી જોઈએ, નહિં તો ધર્મ ડુબે છે, ઇશ્વર કોપાયમાન થાય છે, અને કાળાંતરે વિનાશ થાય, એ પણ વાસ્તવિક છે. વળી એથી લોકોમાં ગેર આખરૂં થાય છે. આ જીવંતમાં યોગ દિવસ યમાવાના હોય છે, પરંતુ, આગળ ધર્મ સિવાય ખીજું કોણ તારનાર છે? આ જગત ક્ષણભંજર છે, અને ધર્મને માટે મહાન સાધુ, રૂપી, યોગી, ભક્ત, એમણે આ વિશ્વમાંના એશ્વર્યને તુચ્છ માનેલું છે. એ ધર્મની તમે હલકાઈ, યત કિંચીત લાભ કિંવા અવસ્યકતા, એવા હુલ્લુક કારણથી કરોતા એ મોટો અ વિચાર અને ગેરાયત કરી લેવા જેવું છે. જે ધર્મ આપણને મોક્ષમાં લઈ જનારો, જે ઇશ્વરની કૃપાવંત છાયામાં આપણે ખેલા છીએ, તેનો ત્યાગ કરવો, એના જેવું ખીજું બારે નુકશાન નથી. ઇશ્વર સર્વ શક્તિવાન, ન્યાયી, અને સર્વ દર્શ છે. તેનું અપમાન ખોટી પ્રતિજ્ઞા કર્ષાથી થાય છે. કેમકે જ્યારે તમે સોગન લો છો ત્યારે તમે ઇશ્વરનું નામ લઈ ઇશ્વરને સાક્ષી ભૂત રાખો છો, અને તમને ખબર છે કે, ઇશ્વરને અસત્ય કદી પણ માન્ય નથી, તેમ છતાં તેને સાક્ષી રાખી જો તમે અસત્ય બાણ કરશો તો તેથી એવું ઠરશે કે, તમે દાંડાઈથી મનમાં એવું લાવો છો કે ઇશ્વર અમને શું કરનાર છે, ઇશ્વર ક્યાં જોવા આવ્યો છે; સરકારી કાયદો છે માટે દસ્તુર પ્રમાણે સોગન લઈએ છીએ, પરંતુ ઇશ્વરના નામનો તમને કંઈ ભય નથી એમ ખુલ્લું થાય છે. ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલે ઇશ્વરની સત્યતા, ન્યાય, સર્વ સાક્ષીત્વ, સર્વ શક્તિત્વ, એ સઘળું ના કણલ કર્યાં જેવું થાય છે. અને તેથી જે પ્રતિજ્ઞા કરી સાક્ષી ખોટો આપે છે, તે મોટો નારિતક ઠરે છે. ઇશ્વરના નામને પુજ્ય માની ઇશ્વરની સમક્ષ અસત્ય ખોલવું એ તેનો ધિક્કાર કરવા જેવું છે; તેને માટે તે સાસન મોટું આપશે એમાં સંશય નથી. આ સઘળું 'પ્રજ્ઞાંડ' જેણે કર્યું છે, અને અનંત પ્રજ્ઞાંડ જેની ઇચ્છાથી યતાં જાય છે, તેને તુચ્છ માનીને ખોટી પ્રતિજ્ઞા લેનાર દુષ્ટ દુરાત્મિક મહા નારિતકના ઉપર તે કોપાયમાન થશે

એમાં શો શક. એવા લોકોએ ઘણા વર્ષે લગી તેની પ્રસન્નતા માટે યજ્ઞ, હોમહવન, તપ, પુજા કર્યા હશે તોપણ તે મહાપાપે કરીને નિષ્ફળ થશે; ઇશ્વરની પ્રસન્નતાનું મુખ્ય ચિન્હ એજ છે કે, તેને ક્રોધ ચડે એવાં ક્રોધ કરવાનો ઈર રાખવો, ને તેથી અલગ રહેવું. જેના અંતઃકરણમાં એવો ઈર અને અલગ રહેવાનું ઉત્પન્ન થયું નથી, તેનાપર ઇશ્વર અનુગ્રહ થયો નથી એમ સમજવું. સામાન્ય શક્તિવાળા માણસની નિંદા કે ઉપહાસ કરીએ તો તેને ક્રોધ ચડે છે, અને ઘણા વર્ષની પેદા કરેલી કૃપા એક શબ્દ કરીને નાશ પામે છે. કારણ લોખંડના તીર કરતાં શબ્દનો તીર ખરાબ છે, એવું લોક કહે છે. તેમજ એક વખત જાણી છુટ્ટને ઇશ્વરનું અપમાન કર્યું તો સવળી ભક્તિ વ્યથે જશે, એમાં સંશય નથી. તે ઉપર તમને એક વાત કહું છું. પુર્વેના અમલમાં લોક ભોળા હતા, તે વખત એવા રીવાજ હતા કે, કોઈ જીવન કરવા લાગે તો તેને હુવાઈ દેવામાં આવતી, એટલે રાજના નામથી ડરીને જીવન કરનાર અટકતો. કારણ કે રાજને હુવાઈનું અપમાન થયાનું જણાય તો શાસન થતું હતું. પેશ્વાના વખતમાં મોરોઆફઝનીશ પુનામાં મકાન બાંધતા હતા. તેમને એક પાસેના ઘરની અડચણ થઈ તેથી તે ઘર પાડવા માંડ્યું ત્યારે ગરીબ ઘર વાળાએ તેમને શ્રીમંતની (પેશ્વાની) હુવાઈ દીધી. તે તેમણે ન ગણકારી અને પાડવાનું કામ ચલાવ્યું. બાદ શ્રીમંત તરફ ફરીયાદ થઈ, ત્યારે મોરોઆ જોકે માધવરાવ યોરસે પેશ્વાનો મિત્ર હોતો તોપણ તેનાપર ઇતરાજ થઈ. હવે જુઓ કે માણસને તેનું અપમાન થવાથી ક્રોધ આવ્યો, તો પછી ઇશ્વરને આવશે એમાં શું કહેવું?

ખોટી પ્રતિજ્ઞા કર્યાથી ઇશ્વરનું અપમાન થાય છે એ એક પાપ કહ્યું. હવે ખોજ દોષ કહું છું. ખોટી પ્રતિજ્ઞા લઈ ખોટી સાક્ષી આપી એટલે રાજના કાયદાનું અપમાન થયું એ મોટું પાપ છે. રાજની પ્રતિજ્ઞા પાપ સમાન પ્રજાએ રાખવી, એ પ્રજાનો ધર્મ, અને તેથી તેમણે જે લોકોના સંરક્ષણને માટે કાયદા કર્યા તે સર્વેએ માન્ય કરવા જોઈએ. કોઈએ માન્ય ન કર્યા તેને શાસન થાય છે, પરંતુ તેની છલના કરી ન્યાય કોરટમાં પ્રતિજ્ઞા લેવી અને ખોટું બોલવું, અને રાજ ઠંડ ચુકાવવો એ મોટો ગુનો છે. અને એથી રાજની મોટી અમર્યાદા થાય છે.

ખોટી પ્રતિજ્ઞાથી ત્રીજું પાપ વિશ્વાસઘાત કર્યાનો દોષ છે. જ્યારે રાજ કિંવા તેનો નિમેલો અધિકારી સાક્ષીદાર ગણી તમને પોતાની કોરટમાં બોલાવી લાવે છે. અને તમારે ખડું બોલવું કહી ઇશ્વરની પ્રતિજ્ઞા આપે છે,

તે વખતે તેનો વિશ્વાસ તમારા પર એવા હોય છે કે તમે ખરું બોલશો. અને એજ પ્રમાણે સઘળા લોકોનો વિશ્વાસ તમારા ઉપર હોય છે, કારણ કે તમારી સાક્ષીપરથી ન્યાય થવાનો છે; ધરખાર છંદગી લેવા દેવાની છે; આપણે જવા આવવાનો છે; અને વખતે જીવ પણ લેવાનો હોય છે. માટે સઘળાની નજર સાક્ષીદાર પર હોય છે, અને સૌને વિશ્વાસ હોય છે કે, સાક્ષીદાર હવે પ્રતિજ્ઞા પર છે, તેથી જીવું બોલનાર નથી, અને વાસ્તવિક ન્યાય થશે. તે વખતે તમે ખોટું બોલ્યા તો મોટો વિશ્વાસઘાત થશે. વળી એક દર્શકે પેદા કરેલા કિંવા એક રાજાના અમલમાં કિંવા એક દેશમાં આપણે રહેનાર છીએ, માટે આપણું પરસ્પર લાઘપણું છે; અને સત્યથી સર્વ સાથ વર્તવું એજ આપણો અહીયાં ધર્મ છે. તેમાં દગો કરીએ તો મોટો ગુનો થાય છે. રાજાએ અને પ્રજાએ તમને સોગન આપ્યા એટલે વિશ્વાસ રાખવાનું મોટામાં મોટું સાધન થયું; માટે તમારા ઉપર તેઓ ભરોસો રાખે છે કે, તમે ખરું કહેશો. જો તેમાં અપરાધ કર્યો તો વિશ્વાસ ઘાત થયો, એમાં શંકા નથી, અને તે વિશ્વાસઘાત પણ સાધારણ દેહાણું થયો નથી, પરંતુ મોટે પ્રસંગે મહાન વિશ્વાસઘાત થયો છે. વિશ્વાસઘાતનું પાપ લોકોને ઘણું કરીને બળીતું છે. એવું કહે છે કે, વિશ્વાસઘાતીને કોઈ પણ દેહાણું મુક્તિ નથી, કેમકે કહેવત છે કે, વિશ્વાસઘાતી ને મહાપાપી. એવું પાપ એવું છે કે, માણસ માનવનું આપણને દેવું છે તે દેવું સત્ય સિવાય ચુકવાનું નથી. માટે પોતે પોતાનો કારભાર કરજામાંથી મુક્ત થવા સારું સત્યથીજ કરવો જોઈએ.

પાંચમું પાપ એવું છે કે, સત્ય ભાષણુ યોગ્યરૂં. એ દર્શકની અજ્ઞા એટલે ધર્મ છે. પૃથ્વીપરના માણસોમાં જે જે ધર્મ હાલ ચાલે છે, તે સર્વ ધર્મનો સિધાંત, ખરું બોલવા વિશે એજ છે, માટે સત્ય ભાષણુ સરખો નિર્વિવાદ ખીજો ધર્મ નથી. અને હિંદુ ધર્મમાં પણ આ ધર્મને મુખ્ય કહ્યો છે. બ્રાહ્મણને જનોઈની વખતે વારંવાર ઉપદેશ ખરું બોલવાનો થાય છે, અને ખોટું બોલનારા કિંવા તેથી પણ વધારે ખોટા સોગન ખાનારાની હિંદુમાં ગણના થનાર નથી એવું એ પાપ છે.

છઠું પાપ એવું છે કે, સોગન લઈ ખોટી સાક્ષી આપવાથી જે અન્યાય થયે છે તે અન્યાય તમારાથી જને છે. તમારી સાક્ષી વિના કારણ કોઈ હેતુ નથી. સાક્ષીનું કંઈ પણ પ્રયોજન હોય છે. રાજા તમારી સાક્ષી કામ પડે છે ત્યારે ખરું સમજવા માટે તમને ધર્મનો અને દર્શકનો ભય લગાડી લે છે. એવે વખતે રાજાની આંખમાં ધૂળ નાખી તેની પાસેથી અનર્થ કરાવો તો તેનો

દોષ તમારે શિર છે રૈયતતો ધર્મ એવો છે કે, રાજા તરફથી સત્ય ધનસાફ થવા દેવો. માટે ખને તટસ્વી તેને મદદ કરવી. ન્યાય કરનાર કંઈ પર લોકનું માણસ નથી હોતું; તમારામાંનુંજ હોય છે. પરંતુ તેને તમે સર્વેએ ન્યાયના કામપર ખેસાડેલોછે, તો તે કામ તેનું તમારે સિદ્ધીએ પોહોચાડવું જોઈએ. તમે પોતાનો ધર્મ છોડી દીધો તો અન્યાયનું પાપતમને લાગશે. અને તમે પોતાનો ધર્મ હુખાવો તેનો હુખાવોછો, માટે તમને પાપ ખમણું ખેસશે, એમ ખાત્રીથી સમજજો.

સાતમું પાપ એવું છે કે, ખોટી સાક્ષીઓથી લોકોને દુઃખ અથવા ત્રાસ ધાય છે. તમે ખોટી સાક્ષી આપોછો ત્યારે તમને કંઈ લાગતું નહીં હોય, કેમકે તમારા અંગપર જોખમ નથી હોતું; પરંતુ પોતાનાપરથી જગત ઝાળખવું. જુઓ કે તમારા હાથ ખુન કર્યાનું તોફામત આવ્યું; અને ચાર સાક્ષીદારે સાક્ષીઓ ખોટી આપી, અને તકેપરથી તમને ફાંસી દેવી એવું ઠર્યું; તો તે વખતે તમને કેટલું લાગશે? તમને બાંહેધે કે જો એ દુષ્કર્મોક ખરું બોલ્યા હોત, તો મારો પ્રાણ નહીં જત. તે સમયે ખોટી સાક્ષી આપવામાં કેટલું પાપ છે તે તમને જણાઈ આવે છે. **આત્મચત્ત સર્વ મૂતાનિ** (જેવું આપણને લાગે છે તેવું ખીજને લાગે છે.) એવું વચનછે, તે સાક્ષી આપતાં ધ્યાનમાં રાખવું.

આઠમું પાપ એવું છે કે, એકે ખરાખ કર્મ કર્યું એટલે તેનું જોઈ ખીજ તેવુંજ કરવા શિખેછે. પાપના શુણ્ણ દીકરામાં આવેછે. ધનવાનના શુણ્ણ તેના આકરને આવેછે. એકે ખરાખ કર્યું એટલે તેના પડોસીને તેવું કરવાની વૃત્તિ ધાયછે. એ વૃત્તિ ખંધ કરવા માટે સજની જરૂરછે. જો કોઈ યુનાની ખીજપર ખરાખ અસર ન થતી હોય તો લોકો માફી આપેછે. પરંતુ માણસ માત્રનો સ્વભાવ એવો છે કે, પડોસીનું જોઈ પોતે તેમ કરવું, તેથી અપરાધીને સજ કરવાની જરૂરછે. પોતે ખરાખ કર્મના ત્યાગ કરવો એટલુંજ નહીં, પણ કોઈ તેવું કર્મ કરે તેને પકડવા માટે સર્વેએ સંધીને તેને સજ કરાવવી. નહીંતો સઘળા તે પ્રવૃત્તિના ભાગીદાર થશે. જે અપરાધ કરેછે, તે દોષીત છે. અને જે લોકો અપરાધ કરેલો જુવેછે, ને સજ કરાવતા નથી, તે પણ દોષીતછે. જો લોકોનું કલ્યાણ થવા. અને જગતમાં અપરાધ ન થવા દેવા ઇચ્છતા હોતો રહ્યતનો ધર્મ સારી રીતે તમારે આચરવો જોઈએ. અને રાજ્યનું ન્યાય કરવાનું જે સત્ કાર્ય — ધર્મ કાર્ય તેને સર્વેએ આશ્રય આપી પુર્ણ કરવું જોઈએ.

નવમું પાપ એ છે કે, ખોટા સોગનથી અને ખોટી સાક્ષીથી

દયા ધર્મ હુખે છે, કેમકે ગરીબની દયા કરવી એવી ઇશ્વરની આપવા સ્વધર્મની આજ્ઞા છે. જો તમે ખોટા સોગન ખાશો તો તમે તે દયાને તર-
છોડી દીધી એમ થશે. જે ખોટી સાક્ષી આપે છે, તે કારણ સિવાય
આપતો નથી. એક પક્ષ ગરીબ હોય છે, બીજો પક્ષ સમજા હોય છે; માટે
લોભથી ખોટા સાક્ષીને પ્રવર્ત ન થતાં ગરીબનો પક્ષ પકડવો, એજ ગ-
રીબની દયા. તેનું જે કંઈ છે, તે જવા ન દેવું એજ ગરીબ ઉપરની
મુખ્ય ઈચ્છા છે. માટે જો તમે ગરીબને કુખાવી તેનું લઈ બીજાને આપા-
વશો, તો તે દયા નહીં પણ ઉલટું પાપ છે. ખોટી સાક્ષીથી નિર્દયપણું
ધાય છે; પક્ષપાતને નીચપણું ધાય છે, પૈસા માટે અન્યાય કરનાર માણસમાં
ગણાતો નથી; તે જનાવરમાં પાચું નહીં; તે તેથી પણ નીચો. જેનો જીવ
અને મન પૈસા તરફ અને જે સ્વાર્થ માટે દુષ્ટ કર્મ અને અન્યાય કરે છે,
તેની યોગ્યતા ઘણીજ હલકી અને તેની આખર પણ કંઈજ નથી. જે
સઘળા સ્વાર્થ એક તરફ મુકી દેઈ ન્યાયપર અને સદાચરણપર નજર રાખે છે,
તેની મોટી કીર્તિ ધાય છે. ખરાબ વાસના અને ખરાબ સોખત મનને લપટ કરે છે.
એ ખરું છે કે, જો ઇશ્વર આપણો ન્યાય આ લોકમાં સદા સર્વત્ર છુટો કરતો
નથી, તો પણ માણસે પક્ષું સમજવું કે એક એવો દહાડો આવશે, કે જે
દિવસે ઇશ્વરનો ઇનસાફ બીન ચુકે આપણી સામે આવશે અને ત્યાં સાક્ષી-
નો તોટો પડનાર નથી. ખોટા સોગન ચાલનાર નથી, ખરાબની યોગ્યતા
રહેશે, ખોટાની યોગ્યતા જો પૃથ્વી ઉપર વધેલી હશે તો તે દિવસે તે
જતી રહેશે, અને પાણીનું પાણી અને દુધનું દુધ એવો ન્યાય થશે.
તે દિવસ ઉપર આ જન્મે આપણે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

દશમું પાપ એવું છે કે, દેશનું અકલ્યાણ ધાય છે, અને લોકો-
માં વિપરીત અને દ્વેષ વધી જઈ ખંધુત્વ રહેતું નથી. એવું થયું એ-
ટલે લોકોની ચારે તરફથી ખરાબી ધાય છે. એક બીજાપર વિશ્વાસ રહે-
શે નહીં, વેપાર બંધ થશે. હુમ્યા લોકમાં ગણના થશે. ખરું કુખરો
અને લોકોમાં એકમત કિંવા પ્રતિષ્ઠા રહેનાર નથી. લોકોમાં એક મત
કરવાને ખરાપણું એ મોટું કારણ છે. સત્ય એ લોકોને મોટો લાભ છે.
તે જો છુટી ગયું તો ચારે તરફથી લોકો કુટશે. અને જે ખરો છે
કિંવા જેનો પક્ષ ખરો છે, તેને એવી હિંમત રહેનાર નથી, કેહું ખરો છું
તેથી મને શાક્ષીદારો મળશે, મારા તરફનું સઘળા ખોલશે અને રાજા
તરફથી મારો ઇનસાફ વારિતવક થશે. લોકો મોટું ખોલનારા છે, એવું
સઘળાને માલમ હશે, તો કોઈને પણ ધૈર્ય રહેનાર નથી. જેને રાજા દર-

ખારમાં જવાનો પ્રસંગ પડશે, તે મોટા બપોથી ને કાળજીથી જશે. આ પ્રમાણે હિંદુ લોકની સ્થિતિ સાંપ્રત કાળમાં છે કે નહીં તેનો વિચાર કરો.

આ પ્રમાણે દશ મોટાં પાતકો વર્ણવ્યાં છે. એ ઉપરથી કેટલો અનર્થ ખોટા સોગનથી થાય છે તે ધ્યાનમાં આવશે. એ પાપો અ-હોનિય મનમાં લાવી ઈશ્વરનો બધ રાખતા જાઓ. ખોટા સોગન ખાતાંજ તમને એવી દુર્વાસના થવી જોઈએ કે, તમાગ ખોટા સોગનથી તવંગરનું રક્ષણ થયું, ને ગરીબ ખાપડાનું ઘર કુખી ગયું. ઈશ્વરને ત્યાં ગરીબ તવંગરનો ભેદ નથી એ યાદ રાખજો. એ ભેદ આ પૃથ્વીપર માત્ર શાશ્વત્ ગુરુ માણસની કૃતિનો છે. શ્રીમંતની આપડે હુઆઈથી સાચવી લીધી, પણ તે ઈશ્વરની અવધૂપા થયે કામ લાગનાર નથી. શ્રીમંતના પૈસાથી કે તેના દાખાણથી સ્વર્ધર્મને કુખાવવો એ સારૂ નથી. એથી તમે હલકાને નીચ જુદિના પ્રાણી છો, એવું સઘળાને જણાઈ આવશે. લોકો કદાચ તમારા મોંપર નહીં ખોલે, પરંતુ તમારી પુટે કે તેમના મનમાં તેઓ ખચકાયા વિના રહેનાર નહીં માટે પરસ્પર મમતા રાખો. અને જો કોઈ ગરીબ હોય, અને તેનું કામ ખર્ચે હોય તો તેના તરફની ખરી સાક્ષી આપો, એટલે ખંધુવ અને સત્યતા જગતમાં વધશે. ગરીબોના કારણથી ગરીબનો ત્યાગ કરશે તો ઈશ્વરને ઘણા કોથ આવવાનો, કારણે ઉપર કહ્યું તેમ ઈશ્વરની નજરમાં ગરીબ અને તવંગર સરખા છે. પરંતુ જગતમાં માણસની પરીક્ષા થવા, ધર્મને લુપ્તે છે કોણ, દ્રવ્યને વશ થઈ સત્ય છોડે છે કોણ, ઇત્યાદિ જોવા માટે આ ભેદ ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યો છે. તો એ પરીક્ષામાં “પાસ” થઈ ઉત્તમ પદવીને પોગ્ય થવું. લોકો મન અને છત્ર વટાવવાં નહીં. ઈશ્વરે જુદિમાન પ્રાણી તમને નિર્માણ કર્યો છે, તો સત્કર્મ તરફ તમે જુદિ વાપરો. પોતાની જુદિને ખરાખર રસ્તે વધારી કર્તાનો કોથ માથા ઉપર કદી ખેંચી ન લો.

જ્યારે તમે પ્રતિજ્ઞા લો ત્યારે એવું મનમાં લાગે કે હું હવે ઈશ્વર સામે ઉભો છું. સુઆ પછી મારો ન્યાય કરનાર તેજ એ પ્રભુ અહીંયાં સાક્ષીએ ઉભો છે. તેને હાક મારો હું અહીંયાં સાક્ષી આપું છું, માટે હું જો અહીંયાં છળ ભેદ કરીશ તો કદાચ રાજીની દ્રષ્ટી ચુકવી ચકીશ, પરંતુ આ સર્વ સાક્ષીભૂત મહારાજ (ઈશ્વર) ની જરા પણ દ્રષ્ટી ચુકવી ચકવાનો નથી. આજ જો હું ખોટું ખોલીશ તો મારી સ-જનનું વારંટ ચિત્રગુપ્ત લખી મુકશે. અને એ બધાણ છોડીને આજ જો હું ખોટું ખોલ્યો, તો તેથી ઘણા અનર્થ થશે. અસત્યની પ્રવૃત્તિનો હું અ-

ધિકારી તથા ઘણા પાપી થઈય. આજ મારી અસત્યની પ્રવૃત્તિ વધશે, તો આગળ મને કોણ છોડાવશે! છોડાવનાર માત્ર ધર્મ છે, તે મેં આજ ખોયો, તો મારો પરલોકમાં દોરત કોણ થશે? માટે હું જે ખરું છે તેજ ખોડીય ખાદ રાજાનો ધર્મ રાજાંકરશે.

ખોટા સોગન લેવાથી શું જરા પણ કલ્યાણ થાય છે? એકંદર જોઈશું તો અકલ્યાણ ઘણું થાય છે, કેમકે કોઈની આખર કિંવા ઘરખાર ચથારિયત રહેવાં જોઈએ તેમ રહેતાં નથી, અને તેનો જીવ સુખી તથા સુરક્ષિત થતો નથી. ખોટી સાક્ષી કોણ આપશે તેનો આ સમયમાં ખરું સૌ નથી. પૈસાવાળાના તેજમાં અંગ્રહ તેના તરફની સાક્ષી ઘણા પુરશે, અને તેથી ગરીબ ખાપડો સાચો હશે, તોપણ તે ખોટો પડશે. આમ થવાથી જીવન થાય છે. જે ગરીબ ખરું કહે છે તો શ્રીમંત સાક્ષીદાર હાથ કરી તેને ખોટો પાડે છે. આ પ્રમાણે જીવનમાં અન્યાય અને નિર્દયતાને તમે સનંદ આપો છો એવું એથી દેખાઈ આવે છે.

અસત્ય કહેવા કરતાં ખોટી સાક્ષીનું ઘણું પાપ છે; કારણકે સાધારણ કહેવાપર માણસનો વિશ્વાસ દ્રઢતર નથી હોતો, પણ સોગન આપ્યા પછી વિશ્વાસ દ્રઢતર થાય છે. આવા વિશ્વાસને ઠેકાણે જીવનમાં કયાથી તમારું સઘળું પુણ્ય દરેક ખોટું શબ્દ બળી જશે, એમાં સંશય નથી.

માટે ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવા સારું લોભ કે મિત્રનું દેખાણ કિંવા ખીજ કાંઈ વાત તમારા મનમાં પ્રવેશ કરેતો સાવધ રહો. ઇનસાફ ધરવર પારેંક, એ વારંવાર કથાનમાં લાવો.

તમને એવું લાગતું હશે કે જગતમાં અન્યાય ઘણાજ થાય છે. પરંતુ તમે વિચાર કરશો તો માલમ પડશે કે તે અન્યાયના ઘણું કરીને કરનાર તમેજ છો. ધર્મરાજા ન્યાય કરવાને આવે, તોપણ જ્યાંસુધી તમે ખોટી સાક્ષી આપનારા લોકો છો, ત્યાંસુધી તેનાથી ઇનસાફ થવાનો નથી. સઘળા ઇનસાફનો પાયો સાક્ષી છે. તેજ પાયો જો મજબૂત નહીં હશે, તો ઇમારત પાકી થનાર નથી. રાજાને જીનેગાર જડનાર નથી, તો પછી તે શાસન કેવું આપી શકે? જો તમારામાંના ઘણાક લોકો ખરું ખોલનારા હશે તો રાજાનો ન્યાય સારો થશે; પરંતુ સઘળા જીવું ખોલનારા હશે તો ન્યાયને ખદલે અન્યાય થશે. ખીજ દેશના લોકોમાં જે વિદ્વાન છે તેમની સાક્ષી ખરી માનવામાં આવે છે, કેમકે તેઓ ખોટું નહીં ખોલે એમ સૌ ધારે છે. પરંતુ આ દેશમાં ઘણાખરા નાના મોટા, ઘરડા જીવાન, અજ્ઞાની ને વિદ્વાન, હલકાને પદ્મીવાળા એક સરખા ખરાબ નીતિનાલો -

કહે, એવો ધનસાદારને વેહેમ રહેછે. ખોટી સાક્ષી પુરનારનો લોક ધિક્કાર કરતા નથી. ઉત્કૃષ્ટ એવો ધર્મી કરનારની વાહ વાહ ખોટાપ છે, તેથીલોકોમાં એવી ખરાબ મતિ વધતી જાયછે. માટે ખોટી સાક્ષી આપનારને ધિક્કારવા; એટલુંજ નહીં પણ તેને સાથન મળે તેમ કરવું; કારણ તે સર્વેને ખાંપણ લગાડનારને અનીતિ તથા જીવન વધારનાર માણસ છે. જીવો કે જનવરોમાં મધપૂડાની માખોમાં એકને હરકત થઈ કે સઘળી માખોઉડેછે, પણ તમે વિચારવંત માણસછતાં તમારા શત્રુ તમોજ થાઓછો.

દોંગી અને ધર્મચરણનું ડોળ ધાલી અનેક પ્રકારની ખટપટ કરનારાથી લોક છેતરાય છે, પરંતુ જે નીતિથી અને સદાચરણથી પવિત્ર નથી, અને જેને વિચાર નથી, તેમને સારા માનવામાં ખોટી ચૂક થાયછે. ખોટી સાક્ષી જેવા મહાન અપરાધ કરી લોકને ત્રાસ આપનારાનાં કર્મ કોઈ જોતું નથી. ધણુંકરીને ખહારનો ધર્મ ડોળ જોઈ તેમને સારા કે નરતા માણસ ઠરાવવામાં આવે છે, આમ થવાથી એવું ખની ગયું છે કે બ્રાહ્મણ વેશે પણ કર્મ કરીને ઘણા શુદ્ધનો ભંડાર થયોછે, માટે લોકોએ વિચાર કરી ખરા અપરાધીને નીચ માનવા જોઈએ.

ખરાપણા સિવાય માણસના સઘળા વ્યવહારનો નાશ થાયછે. વિશ્વાસ ઉઠી ગયો એટલે લોકો કોઈ કોઈને માનતા નથી; ખંધુલ રાખતા નથી, એક બીજાને ઉપયોગી થતું નથી, એટલા માટે પ્રમાણિકપણા જેવો બીજો શું નથી. ઈશ્વરી કૃત્યોએ તે સઘળાં સત્ય કરીને ચાલેછે, જગતમાં જો વરસાદ પ્રમાણથી પડે નહીં, સૂર્ય પ્રમાણથી ઉગ્ય થાય નહીં, તો આપણી અવરથા કેવી થાય? આપણે હરદમ પ્રમાણિકપણાથી ચાલવું જોઈએ. જો તેનું પ્રમાણ ચૂક્યા તો મરણ થશે. વૃદ્ધ ચાણાખ્ય કહેછે કે:-

પૃથ્વી, સૂર્ય, વાયુ એ પોતાની સત્ય વર્તણૂક છોડી દેશે તો દિવસે પ્રલય થશે માટે વર્તણૂકનો નિયમ ભાગવતમાં એવો ફરમાવ્યો છે કે મન જેને ઈશ્વરે માણસનો સદૈવ ગુરુ કરી સ્થાપ્યોછે, તેણે વિચાર કરીને ચાલવું, એટલે અધર્મ ખનતો નથી. સત્ય જેવો ધર્મ નથી.

કાર્ય કરી લેવા માટે જે ખોટા સાક્ષી ઉભા કરેછે તેનું સર્વસ્વ લઈ તેને બીખારી કરી નંખાવવો એ સજા તેને કરવી એવું શાસ્ત્રે છે. માટે જે ખોટી સાક્ષી પૂરે છે, ખોટા સાક્ષી ઉભા કરેછે, તેમને શિખવેછે, તેમનો ઉપકાર માનેછે, એ સઘળા એક સરખા ગુનેહગાર છે. ખોટા સાક્ષીને સજા કરવા માટે મનુ ધર્મ શાસ્ત્રમાં લખેછે કે:-

ખોટા સાક્ષીદારનાં લુગડાં અને ધાન્ય લઈ લેઈ માથું મુંડાવી,

આપો નહીં જેવી કરાવી હાથમાં યોપલી આપી બીજા ભાગતા કરવો; પરંતુ જે ઠેકાણે તેના દોસ્તદાર હશે તે ઠેકાણે બીજા ભાગવા દેવી નહીં; જ્યાં તેના વેરથી હશે ત્યાં ભાગવા દેવી એવી તેની રિયતિ કરવી એજ ધર્મશાસ્ત્ર. હજનાર ખોટા સાક્ષીના પાપની ચોગ્યતા કહે છે તે સાંભળો. ઘોડા વિષે જો ખોટી સાક્ષી આપે તો સો ભાઈ માર્યાનો દોષ થાય છે, અને માણસ પદ્મ જો ખોટી સાક્ષી આપીતો પોતાના હજાર ભાઈ માર્યા પરાપર થાય છે, અને જો જમીન વિષે ખોટી સાક્ષી આપીતો પોતાના સઘળા ભાઈ માર્યા એવું થાય છે. માટે ખોટી સાક્ષી આપવી નહીં. જેવું જોયું અને જેવું સાંભળ્યું હોય તેવુંજ સત્ય કહેવું. જોએલી કિંવા સાંભળેલી વાત છોડી દધ અન્ય પ્રકારની ખોટી સાક્ષી જે કોઈ કોઈમાં આપે છે તે ચિરંકાળ નર્કમાં રહે છે અને સ્વર્ગમાં કદી પણ જવા પામતો નથી.

માટે ગમે તેવો માણસ તમને એ ખરાબ કર્મ કરવા માટે સમજાવે, ફોસલાવે, વગસગતું દબાણ કરે કે લોભ ખતાવે તે સાંભળશો નહીં. કોઈ તમારો પરમ મિત્ર હોય તેને માટે કદાપી તમે સત્પ્રમાણથી પડશો તો ઠીક છે. પરંતુ ખોટી સાક્ષી આપીને કોઈને પણ ઉપયોગી થવું, વાજબી નથી. કારણ કે જે કોઈ તમારા દોસ્તદાર હોય અને તેનેજ માટે તમે ખોટી સાક્ષી આપશો, તો તમે પોતાનું અને તેનું ખરાબ કર્યું એવું થશે, કાંકે તમારી જોડે તમારા મિત્રને પણ નર્કમાં પડવું પડશે. માટે જો તમારે મિત્ર ધર્મ બળવવો હોય, તો ખરી સાક્ષી આપો. હુઆઈથી ખીબનો ગુનો છુપાવવો એ મિત્રતાઈનું કામ નથી; એ શત્રુતાઈ સમજાવી. તમને પોતાને લગતો કોઈએ અપરાધ કર્યો હોય તે ક્ષમા કરશો તો તમને તેનો અપભયાર છે; પરંતુ ન્યાયની દોરટમાં ખોટી સાક્ષી આપવાનો તમને કોઈ પણ કારણથી અપભયાર મળતો નથી. માટે તમે પોતાના દોસ્તદાર વિશે કિંવા પોતાની જાતને માટે જે વાત ખરી હોય તે કહેજો. કોઈ ખોટી સાક્ષી આપવાને કહે, તો તેને દુશ્મન જાણી તેનું સાંભળશો નહીં રાજ સામે પ્રતિજ્ઞા લઈ ખોટી સાક્ષી આપવી એ સિવાય બીજા પ્રકારની ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવાનો રીવાજ લોકમાં છે. એક તો એ કે વેપારી લોક દેવનું નામ લઈ કીમત વગેરે વિષે ખોટા સોગન ખાય છે; પણ તે ધણું ખરાબ છે. બીજો એકે લગ્ન સમે સ્ત્રી પુરૂષ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે અમે એક બીજામાં અંતર ગણનાર નથી અને વ્યભિચાર કરનાર નથી. એવું છતાં જે કોઈ આડે માર્ગે ચાલે છે તે ખોટી પ્રતિજ્ઞાના દોષીત થઈ નર્કમાં જશે એમાં શંકા નથી.

ઠેકાક લોકો જે વિચારથી ને યુક્તિથી ધર્મશાસ્ત્રના ખરા અર્થ કરતા નથી, અને ધર્મ શાસ્ત્રને અચળ માનવાનું જણાવે છે, તે અર્થને અનર્થ કરી લોકોમાં અનીતિની વૃદ્ધિ કરે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં ખોટી સાક્ષીનો સઘળો નિષેધ છે તે વાત એક તરફ રાખી મુકી, તમાં કોઈ ઠેકાણે

એવું વાક્ય છે કે જ્યાં ખરી સાક્ષીથી મોટો અનર્થ થાય ત્યાં ખોટી સાક્ષી આપવી, માટે તેમ કરવાની ધર્મ શાસ્ત્રમાં છુટ છે એમ તેઓ કહે છે; પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ એવી છે કે ધર્મશાસ્ત્રમાં જે નિયમ અને શાસન દર્શાવેલાં છે તે રાજ્યે કાળના ક્રમે કરી કમી જાહે કરવાં એવું લખેલું છે. એનો અયોગ્ય લાભ લેવાથી હાલના સમયમાં ખોટી સાક્ષીની પ્રવૃત્તિ ઘણી થઈ તેમાં પ્રાક્ષણ લોકો તો ખીજ વર્ણો કરતાં ખોટા સાક્ષી થવાને ઘણું ધૈર્ય ધરે છે. તેમની એવી ખોટી સમજૂતિ છે કે તુજસી લીધાથી પાપ જાય છે. 'શ્રદ્ધાદેવને કાંઈ અડે નહીં'. એવી સમજૂતી ઘણાજ મોટો અનર્થ થાય છે. સઘળી જાતના લોકો ખોટી સાક્ષી નિર્ભયપણે આપવા લાગ્યા તેથી સાંપ્રત કાળમાં રાજ્યે એવું ઠરાવ્યું કે, કોઈ પણ કારણથી કોઈએ ખોટી સાક્ષી આપવી નહીં, અને ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવી નહીં એ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે છે. આ રાજ્ય નિયમ સદાયના સ્થાપવા માટે ઘણો અનુકુળ છે. માટે આપણે રાજ્યનો ઉપકાર માની ખોટી પ્રતિજ્ઞા આપવાનું વાક્ય શાસ્ત્રમાં છે જ નહીં એમ સમજવું જોઈએ. ખોટી સાક્ષીનું શાસન કરવા ધનસાફ મુખત્યાર છે. વળી જેઓ સગકારી-કામ હાથમાં લેતી વખત સારી વર્તણૂકના સોગન લઈ પછીથી યુના કરે છે તેમને પણ ઘણા દોષિત ખોટા સોગન ખાનાર સમજવા. તેમને પાછળ જણાવેલાં ખોટી પ્રતિજ્ઞાનાં સઘળાં પાપ લાગે છે.

ખોટી પ્રતિજ્ઞાથી રાજના કાયદાની સજા થવાનો અને લોકોમાં અપકીર્તિ થવાનો મોટો ડર છે, એથી જે અનેક અનર્થ થાય છે, તે અયથી પ્રતિજ્ઞા સંવિરતર પાછળ વર્ણાવેલા છે. એ સઘળાની હવે ટુંકામાં મતલબ કહું છું.

ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવાનું તદ્દન છોડી દો, એટલે લોકો ચોતરફ આપાદીમાં રહેશે, એક બીજાપર વિશ્વાસ આવશે, ધર્મ અને સદાયરણ અને ધર્મરનો ડર જામશે રહેશે, વેપારમાં ન્યુનતા આવશે નહીં, સત્યનો ઝુંડો ઉભો રહેશે, ન્યાયના દરખાસ્ત દીપી નિકળશે, ઉદ્યમ ચારે તરફ વૃદ્ધિ પામશે, યુનેગારનો નાથ થશે, અને નવા થશે નહીં, લોકોમાં સુખની વૃદ્ધિ થશે, પાપ ઘણું ઓછું થશે, લોકોમાં અક્લ આવશે, એટલાં બધાં ફળ જે તમે ઘણા દહાડાની દુષ્ટ ખોડ છોડી દેશો, તે મળ્યા વગર રહેશે નહીં એમ ખચીત માનજો. જેટલું કહેવાનું સુઝી આવ્યું તે સઘણું કહી દીધું; એ સાફ અને ખરું છે કે નહીં તેનો વિચાર કરી તમે ખોટી સાક્ષી નહીં આપવાનો નિશ્ચય કર્યા વગર રહેનાર નથી એવી હું આશા રાખું છું.

અમલનો ત્યાગ કરવો અને સત્ય ધારણ કરવું આ મારો હેતુ છે. તમે ખરું ખોલનારા થઈ કીર્તિવાન થાઓ. ખોટી પ્રતિજ્ઞા બિલકુલ છોડી દઈ દેશનું કલંક નાશ કરો. ધર્મ પ્રતાપે તમારામાં સદૃશિદ્ધિ પ્રદીપ્ત થાઓ. એજ મારું માગવું છે.

